

USAID
DEL PUEBLO DE LOS ESTADOS
UNIDOS DE AMÉRICA

**LEER Y
APRENDER**

K'amb'al Ub'e Uchak Tijoxel

CHOLCHAK RE UYA'IK
UCHUQ'AB' RI
K'ICHE' TZIJOB'AL

K'iche' Tzijob'al • Urox Q'at Tijonik

Coordinación técnica: **Sophia Maldonado y Justo Magzul**
Diseño general: **Rosana Higueros Martinez y Edna Lucrecia Escobar**
Edición: **Justo Magzul**
Autoría: **Felisa Sanic**
Coordinación gráfica: **Antonio Arreaga**
Diagramación: **Omar Hurtado Alvarez**
Revisión de enfoque de género: **Cristina Molina**

Participantes en el proceso de validación: Comunidad Lingüística K'iche', Dirección General de Educación Bilingüe e Intercultural -DIGEBI-

Aval de la comunidad lingüística K'iche' en trámite

Este material ha sido elaborado gracias al apoyo del Pueblo de los Estados Unidos de América a través de la Agencia de los Estados Unidos de América para el Desarrollo Internacional (USAID, por sus siglas en inglés).

El contenido de este documento es responsabilidad exclusiva de los autores y el mismo no necesariamente refleja la perspectiva de USAID ni del Gobierno de los Estados Unidos de América.

© Agencia de los Estados Unidos de América para el Desarrollo Internacional (USAID).

Este libro está disponible en acceso abierto bajo la licencia Atribución-NoComercial-SinDerivar 4.0 Internacional (CC BY-NC-ND 4.0); es decir, se permite la redistribución, siempre y cuando se reconozca la autoría, no se modifique y no se use comercialmente.

<https://creativecommons.org/licenses/>.

Guatemala, 2018

Nota. La utilización de un lenguaje que no discrimine ni contenga sesgo de género es parte de las preocupaciones del proyecto USAID Leer y Aprender. En este documento se ha optado por usar el masculino genérico clásico, entendiendo que este incluye siempre a hombres y mujeres; niños y niñas.

K'AMB'AL UB'E UCHAK TIJOXEL
UROX Q'AT TIJONIK

PRESENTACIÓN

Este curso corresponde al nivel avanzado del Programa de fortalecimiento de competencias lingüísticas en K'iche'. Tiene como objetivo fortalecer las competencias de lectura y escritura de personas que participan en programas universitarios de formación del recurso humano educativo y que trabajan en contextos bilingües e interculturales en el Altiplano Occidental de Guatemala.

El Programa de fortalecimiento de competencias lingüísticas en k'iche' tiene tres niveles: Básico, Intermedio y Avanzado; cada uno, con niveles de competencia superior al nivel anterior. El curso del nivel avanzado está dirigido a personas que dominan a nivel oral el k'iche', pero que necesitan mejorar la lectura y escritura en este idioma.

El curso del nivel avanzado tiene como propósito que el estudiante desarrolle las siguientes competencias:

1. Lee con fluidez diferentes tipos textos en idioma k'iche'.
2. Amplía y usa diferente vocabulario en idioma k'iche', siguiendo la normativa de escritura del idioma.
3. Define palabras según su significado (semántica) como sinónimos, antónimos, adjetivos entre otros en idioma k'iche'.
4. Comprende el contenido de textos de tipo narrativo e informativo aplicando estrategias de comprensión de lectura a nivel literal, inferencial y crítico.
5. Produce textos de tipo narrativo e informativo en idioma k'iche' siguiendo la normativa de escritura del idioma.
6. Traduce textos de español a k'iche' y viceversa, manteniendo el sentido del texto.

La guía del estudiante del nivel avanzado incluye una serie de textos en k'iche' con diversidad de temas de interés social, cultural y científico. El propósito es que el participante esté expuesto a diversidad de textos escritos para que continúe desarrollando su vocabulario y habilidades lectoras y escriturales, pero que, a través de las diferentes actividades, logre niveles más avanzados en las cuatro competencias esenciales de aprendizaje lingüístico: escuchar, hablar, leer y escribir.

K'AMB'AL UB'E UCHAK TIJOXEL UROX Q'AT TIJONIK

Ucholajil

Utas tijonik 1

Wokaj

1. Achi'l.....	9
2. Wachi'l	12
3. Kichajixik e ak'alab'	14
4. Kichajixik e ri'jab' taq winaqib'	18
Uxaq wuj chak	21
5. Wa'katib'al Mayi'jab'al	23
6. Wa'katib'al Mayi'jab'al ri nima'q kib'antajik	27
7. Nima'q taq kib'antajik winaqib'	29
8. Nima'q taq kib'antajik winaqib' re wokaj.....	33
Uxaq wuj chak	35
Tatab'entzij 1	37

Utas tijonik 2

Chak, k'iyem rech ri winaq

9. Chak.....	39
10. K'ayewal jawi kab'an wi ri chak.....	43
11. Ri rutzilal ri uya'ik jun utzalaj q'alajisanem	46
12. Ri nim ucholaj ri uya'ik jun utzalaj q'alajisanem	50
Uxaq wuj chak	53
13. Ucholajil	56
14. Ucholajil ri nim taqanik.....	60
15. Ri utzil	62
16. Ub'enib'al ri opanem pa ri utzilal	66
Uxaq wuj chak	69
Tatab'entzij 2.....	71

Utas tijonik 3

Uwachib'enem

17. Ucholajixik ri uq'ijol	73
18. Uj cholajinel re q'ijol.....	77
19. Sak'ajem chomanik	79
20. Ukojik ri sak'ajem chomanik	83
Uxaq wuj chak.....	86
Tatab'entzij 3.....	88
21. Alaj taq ajk'ayib'	90
22. Ri e nima'q taq ajk'ayib'	94
23. Ri uk'amik ub'e ri kuna' ri winaq	97
24. Ri taq ki'kotemal rachi'l le k'axk'olil	101
Uxaq wuj chak	104

Utas tijonik 4

Nima'q taq eta'manik rachi'l ri uwachulew

25. Nima'q taq eta'manik	106
26. Ri nima'q taq eta'manik pa le ub'antajik ucholajil	110
27. Kaminaq taq k'olib'al.....	112
28. K'ayewal pa taq ri kaminaq taq k'olib'al	116
Uxaq wuj chak	118
Tatab'entzij 4.....	120
29. K'axk'olil cho wa uwachulew.....	122
30. Uto'ik ib' cho k'axk'olil	126
31. Jun chuq'ab'il chi wachil.....	129
32. Chuq'ab'il chi wachil pa wokaj.....	133
Uxaq wuj chak	136
Pajonik No'j	

Utas Tijonik 5

Wa'lijsaxik wachil pa wokaj

33. Ri eta'manik kuya chuq'ab'	138
34. Ri eta'manik rachi'l ri tzijob'elil	142
35. Uchakuxik rij ri k'ayewal.....	144
36. K'ak' taq eta'manik che ri uchakuxik ri k'ayewal	148
Uxaq wuj chak	150
37. Ri junamaxik tzij jun b'antjik che ri uriqik ri utzilal	152
38. Nim ub'e, nim ucholaj ri junamaxik tzij	156
39. K'olem pa utzilal	158
40. k'olem pa utzilal pa ri wokaj	161
Uxaq wuj chak	163
Tatab'entzij 5.....	165

UTAS TIJONIK 1 WOKAJ

TIJO'NIJIK 1 ACHI'L

Fuente: USAID/Reforma Educativa en el Aula

¿Jas ri loq'ob'al ib'?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le sik'in uwach wuj.

Ri loq'ob'al ib'

Ri uj winaqib' uj b'anatal uloq chi k'o ri **qak'aslemal** rumal wa' ya'talik chi'l rajawaxik wi **kaqapatanij** ri achi'lanem pa taq k'ulaj che ya'tal uloq pa ri **qak'olem** pa we uwachulew. We loq'ob'al ib' ya'tal wi uloq che ri **winaq**, kariqitaj ruk' ri achi'lanem chi'l ri loq'ob'al ib'.

Jun chi uxo'l taq we jastaq che qas kaqapatanij ri uj winaqib' pa **ronojel** ri qak'aslemal are ri loq'ob'al ib', ruk'a'm rib' ruk' uchokonsab'exik ri ajawan ib', ri utzil anima'aj, ri achi'lanem chi kixo'l e keb' on uk'iyal chi winaqib', **junam** on man junam ta ri **kichomanik**, ri ajawanem, are qas uk'a'naq ri ajawan ib'.

Rumal rech we ajawan ib' **kaya'taj** chi qaxo'l ri uj winaqib' are wa' qas nimal raqan uq'ab' **jawije'** katikitaj wi ri tob'an ib'. Jun jasach ub'antajik che kanimar uwach, are kab'anowik keqatzukuj e qachi'l che qas **kaqaj** ri kino'j chi qawach, kaqaloq'oj qib' quk', chi no'jimal k'ut **kanimar** uwach we jun ajawan ib'.

Ri **unimal** ub'antajik kuya' we riqoj ib' che jun winaq na k'ax ta ruk'a'xik uloq'oxik rumal che jun winaq we k'o e rachi'l kech'ab'enik amaq'el kuk'utunsaj ri ki'kotemal rachi'l ri loq'ob'al k'o pa ranima, xuquje' are wa' kak'utunsan ri utzil uk'iyem rachi'l uno'jinem.

K'amom pa ri k'exwuj <https://www.importancia.org/amistad.php>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzaliy kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Jas ri' ri loq'ab'al ib'?

2. ¿Jas qas kaqapataniy ri uj winaqib'pa ronojel ri qak'aslemal?

3. ¿Le utz, le man utz ta le loq'ob'al ib'?

4. ¿Jas ri jun chi uxo'l ri jastaq ri qas kaqapataniy ri uj winaqib' pa ronojel ri qak'aslemal?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

qak'olem qak'aslemal kaqapataniy unimal kaya'taj loq'ab'al ib' ronojel junam kichomanik kaqaj kanimar
--

Ub'e'al chak: Chatz'ib'aj chomanik kuk' le tzij e k'o ikim, xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Loq'ab'al ib' _____ Ri loq'ab'al ib' ya'tal che ri winaq. _____

1. Qak'olem _____

2. Qak'aslemal _____

3. Kaqapataniy _____

4. Junam _____

5. Kichomanik _____

Ucholajil tzij

Kikojik jalajoj taq tzij. We ta in junam awuk'. Man in junam ta awuk'.

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atalik, chata ucholaj ri kub'ij, xuquje' chaq'axaj cho ri awuj.

- We ta in junam a wuk' kinloq' jun nimalaj wulew.
- Man in junam ta awuk', ma'tam kinwa'lijik.

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. We ta in junam awuk' _____ aq'ab' kinwa'lijik, kinb'an nuwa.
1. _____ sib'alaj kinloq'aj ri nutinamit.
2. _____ kintob' che ri ub'anik ri chak pa ri nuwokaj.
3. _____ kinetz'an b'olol kuk' ri wachi'l.
4. _____ kinb'an jun nimalaj nunimaq'ij.
5. _____ kinloq' jun wachoch.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim, chatz'ib'aj le kraj na.

1. _____ kinyak jun nimalaj wachoch.
2. _____ kinloq' jun nimalaj wulew.
3. _____ kinch'ab'ej ri wachi'l che jun kiwa.
4. _____ in xu'y.
5. _____ in pus.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Winaq, utz _____ Sib'alaj utz jampa' ri winaq kub'an uk'aslemal pa utzilal. _____
1. Uwachulew, nim _____
2. Winaqib', jun _____
3. K'aslemal, junam _____
4. Achi'lanem, ronojel _____
5. Uj, unimal _____

TIJO'NIJIK 2 WACHI'L

Autor: Miriam Larios

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Kub'an k'oton chi'aj pa uwi' ri sik'in uwach wuj, kutzalij kiwach k'oton chi'aj.

Ub'e'al chak: chab'ana le sik'in uwach wuj. Chakojo retal ronojel le kub'ij.

Ri uj winaqib' uj b'anatal uloq chi k'o ri qak'aslemal rumal wa' ya'talik chi'l rajawaxik wi ka-qapataniy ri achi'lanem pa taq k'ulaj che ya'tal uloq pa ri qak'olem pa we uwachulew. We loq'ob'al ib' ya'tal wi uloq che ri winaq, kariqitaj ruk' ri achi'lanem chi'l ri loq'ob'al ib'.

Jun chi uxo'l taq we jastaq che qas kaqapataniy ri uj winaqib' pa ronojel ri qak'aslemal are ri loq'ob'al ib', ruk'a'm rib' ruk' uchokonsab'exik ri ajawan ib', ri utzil anima'aj, ri achi'lanem chi kixo'l e keb' on uk'iyal chi winaqib', junam on man junam ta ri kichomanik, ri ajawanem, are qas uk'a'naq ri ajawan ib'.

Ub'e'al chak: chatzukuj jun awachi'l, chab'ana keb' k'oton chi'aj che ri xa'wesaj pa le sik'in uwach wuj xab'ano.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kutz'ib'aj ri junam ri man junam taj, chi kixo'l ri achalaxik xuquje' ri rachi'l, che ri utz'ib'axik kok ri jun wachib'al kab'ix pa kaxlan tzij chech diagrama de Ven.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri junam ri man junam taj, chi kixo'l ri achalaxik xuquje' ri rachi'l, che ri utz'ib'axik chakojo ri jun wachib'al kab'ix pa kaxlan tzij chech diagrama de Venn.

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xe'lawi ri k'o cho ri wachib'al xab'an ajsik, rajawixik katz'ib'aj:

1. Ub'i', su pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem
2. Rokib'al tz'ib'anem.
3. Ri junam ri man junam taj.
4. Ri tz'apib'al re ri tz'ib'anem.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

TIJO'NIJIK 3 KICHAJIXIK E AK'ALAB'

Fuente: USAID/Reforma Educativa en el Aula

¿Su kachomaj pa uwi' ri kichajixik ri e ak'alab'?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le sik'in uwach wuj.

Kichajixik e ri'jab' taq winaqib' rachi'l e ak'alab', jun nim chak patan chi kixo'l ri achalaxik

Chi kech e uk'iyal chi winaqib', k'o ri kaya'taj pa ri **qak'aslemal** chi kojok na chi uchajixik jun **qachalal** rumal xri'job'ik xuquje' uchajixik jun on uk'iyal pa taq ri alk'wa'lanem uloq. Wene' are qas kaya'tajik chi jun ri'j winaq rajawaxik kuchajij jun alaj umam xuquje' wene' ya'talik **kuchajij** utat on unan are taq kerij'job'ik.

Chi kech wa' we e winaqib' ri', wene' kakixo'laj ubanik wa' we chak patan ruk' nik'aj chik taq chak, are wa' kab'anowik chi kakikoj nimalaj **chuq'ab'**. Rumal k'u wa' ya'tal chi kech ri e q'atb'altzij jas ri ucholajil ub'anom wa' chi kixo'l taq le winaqib' pa taq le wokaj are chi kakiya' ri **tob'anem** rumal rech we jun kak'ulmatajik.

Jun k'ak' solinem chak b'anatal kumal ri Denys Dukhovnov, pa le nimatijob'al pa le tinamit Nueva York, xuquje' ri Emilio Zagheni, rech ri Nim tijob'al pa le tinamit Washington rech Seattle, we karamaj taq solib'al chak ri' **ke'riqitaj** pa le **nim** tinamit Estados Unidos, kib'anom ri solinem chak pa kiwi' ri ub'antajik winaqilal kaya'taj wi wa' we jun k'ulmatajem, are kisolim jachike taq kicholajil ri e winaqib' keriqitajik on keb'anow wa' we chak patan **kichajixik** ak'alab' chi'l e ri'jab' taq winaqib', xuquje' jas kib'antajik we e winaqib' kek'amowan we chajinem rumal rech jun chi kixo'l

le achalaxik. We solinem chak kik'amom uq'ab'ib'al le kicholajil ri e winaqib' pa le nim tinamit Estados Unidos, are k'u we ucholajil utz we kak'amb'ejax ruk' le k'ulmatajem pa nik'aj chik ni-ma'q taq tinamit che kejunamataj wi, **xuquje'** che man kikojom ta pa ajilab'al le chak patan kakiya' le k'o taq keta'mab'al che xuquje' **kekipatanij** we chak chi kech e ri'jab' taq winaqib'.

K'amom pa ri k'exwuj <http://noticiasdelaciencia.com/not/15241/cuidar-de-ancianos-y-de-ninos-un-doble-reto-familiar/>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzaliy kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Jas rumal rajawixik chi kojok na chi uchajixik jun qachalal?

2. ¿Su qas ri kaya'tajik chi jun ri'j winaq jachin kuchajij?

3. ¿Le uchak ri q'atb'altzij kuya ri tob'anem chi kech ri kilik ri ri'jab' taq winaqib'?

4. ¿Su kachomaj pa kiwi' ri winaqib' ri ke'kilij ri'jab' taq winaqib' xuquje' rajawixik ke'lub'i pa chak?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

qak'aslemal	qachalal	kuchajij	ke'riqitaj	chuq'ab'
tob'anem	k'ak'	kekipatanij	kichajixik	xuquje' ri'jab'

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij ikim, xuquje' che'atz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Qak'aslemal Man qeta'm ta pa uwi' janik'pa' junab' ri qak'aslemal
1. Qachalal _____
2. Kuchajij _____
3. Ke'riqitaj _____
4. Chuq'ab' _____
5. Tob'anem _____

Ucholajil tzij

Kikojik silob'enik taq tzij ri kakib'ij chi wachanim tajin kab'an ri kakiya ub'ixik.

Ub'e'al chak: chasik'ij le chomanik e tz'ib'atalik, chata ucholaj su ri kakib'ij, xuquje' che'aq'axaj cho ri awuj.

- In b'enaq che kisolixik taq ri chak kab'an pa taq tinamit.
- Le yawab' kawa'ik, man utzoqopim ta ri uwa.
- Ke'kil le tem, rumal le ali karaj ku'loq' job' rech.

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. ¿Jas kab'ano ali? kinb'in pa b'e che ri rilik ri nutat.
1. ¿Jawichi' at k'o wi ala? _____ pa b'e che ri rilik wulew.
2. ¿Su kab'an la tat? _____ pa b'e.
3. ¿Su kab'ano ali? _____ xo'l taq q'e't che ri kilik ri wak'.
4. ¿Su kb'an alaq? _____ pa b'e che ri kilik ri ajxojolob'.
5. ¿Su kab'ano ak'al? _____ nukab'.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

1. ¿Jas kub'an ri ali? _____.
2. ¿Su kub'an ri tat? _____.
3. ¿Su kub'an ri ak'al? _____.

4. ¿Jas kab'ano? _____.

5. ¿Su kub'an ri nan? _____.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. K'aslemal, nim _____ Sib'alaj nim ub'antajik ri qak'aslemal. _____

1. Nan, ri'j winaq _____

2. Tat, kuchajij _____

3. Chak, chuq'ab' _____

4. Q'atb'altzij, upatan _____

5. Ak'alab', rajawixik _____

TIJO'NIJIK 4 KICHAJIXIK E RI'JAB' TAQ WINAQIB'

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik.

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Ku'riq taq tzij ri nim kib'e, nim kicholaj pa ri sik'in uwach wuj. Ku'b'an k'oton chi'aj pa kiwi'.

Ub'e'al chak: chab'ana le sik'in uwach wuj, Chajuch'u' keb' tzij nim kib'e, nim kicholaj chi upam le sik'in uwach wuj.

Chi kech e uk'iyal chi winaqib', k'o ri kaya'taj pa ri qak'aslemal chi kojok na chi uchajixik jun qachalal rumal xri'job'ik xuquje' uchajixik jun on uk'iyal pa taq ri alk'wa'lanem uloq. Wene' are qas kaya'tajik chi jun ri'j winaq rajawaxik kuchajij jun alaj umam xuquje' wene' ya'talik kuchajij utat on unan are taq kerijob'ik.

Chi kech wa' we e winaqib' ri', wene' kakixo'laj ubanik wa' we chak patan ruk' nik'aj chik taq chak, are wa' kab'anowik chi kakikoj nimalaj chuq'ab'. Rumal k'u wa' ya'tal chi kech ri e q'atb'altzij jas ri ucholajil ub'anom wa' chi kixo'l taq le winaqib' pa taq le wokaj are chi kakiya' ri tob'anem rumal rech we jun kak'ulmatajik.

Ub'e'al chak: chab'ana keb' k'oton chi'aj, kuk' le keb' tzij xa'juch' ajsik pa le sik'in uwach wuj, xuquje' chab'ana le keb' k'oton chi'aj che jun awachi'l.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kutz'ib'aj juchol chomanik, no'j, kichomanik nik'aj winaq chik pa kiwi' taq ri ja ri ki'lix wi ri nimaq taq winaq. Kub'an tz'ib'anem pa kiwi' ri ja ri ki'lix wi alaj taq ak'alab'. Rajawixik katz'ib'ax: Ub'i', are kakoj ri ub'i' pa uwi' ri kab'an wi ri tz'ib'anem, rokib'al tz'ib'anem, jastaq ri kab'antajik, ri tz'apib'al re ri tzib'anem.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj juchol chomanik, no'j, kichomanik nik'aj winaq chik pa kiwi' taq ri ja ri ki'lix wi ri nimaq taq winaq.

Ub'e'al chak: ub'anik tz'ib'anem pa kiwi' ja ri ki'lix wi alaj taq ak'alab'. Rajawixik katz'ib'ax:

1. Ub'i', are kakoj ri ub'i' pa uwi' ri kab'an wi ri tz'ib'anem.
2. Rokib'al tz'ib'anem.
3. Jastaq ri kab'antajik.
4. Ri tz'apib'al re ri tzib'anem.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

Tijo'nijik 1- 4

1. Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le jujun tzij e tz'ib'atal ikim.

winaqib' qak'aslemal uchajixik qachalal kaya'tajik umam utat k'ayewal

0. _____ Rajawixik kichajixik ri ak'alab' rech man kakiriq ta k'ayewal. _____
1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____

2. Ucholajil tzij

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, rech qas katataj ri ucholaj ri kub'ij.

E are' at kaye'm, are kakaj _____ kuk' pa etz'anem re b'olol _____ xuquje' tajin kin-chomaj we _____ iwuk' che ri iwilik.

_____ pa K'iche' Tzijob'al kuk' le wachi'l ronojel q'ij. Are _____ man kasach ta uwach le qatzijob'al

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, chatz'ib'aj ri tzij e rajawixik na pa le juperaj tz'ib'anik, rech qas kata' ucholaj le kuya ub'ixik, are chakojo le tzij e mulinik.

numam qanimaq'ij reta'mab'al utat unan

Jela' pa ri nutinamit nim kib'e, nim kicholaj ri nimaq taq winaq, ri _____ are' kuk'am ub'e ronojel ri kab'an pa ri qachoch, Jampa' kajetow ri ub'anik ri awax, are ri numam kach'ikow ri q'ij kab'anik. We kaqab'an jun _____ pa ri qachoch ri numam xuquje' ri wati't ke'choman pa uwi' ronojel ri kab'anik. Ri numam k'i ri _____ k'olik, pa xe'qal kujkub'i' ruk che ri utatab'exik ronojel ri kutzijoj chi qech pa kiwi' ri rati't, ri umam, ri _____, _____.

3. Sik'in uxaq wuj

Ub'e'al chak: chasik'ij we juperaj tz'ib'anik, chariqa keb' tzij ri nim kib'e, nim kicholaj pa wa sik'in uwach wuj, chajuchu ri kixe' ruk' atz'ib'ab'al.

Ri uj winaqib' uj b'anatal uloq chi k'o ri qak'aslemal rumal wa' ya'talik chi'l rajawaxik wi kaqapataniy ri achi'lanem pa taq k'ulaj che ya'tal uloq pa ri qak'olem pa we uwachulew. We loq'ob'al ib' ya'tal wi uloq che ri winaq, kariqitaj ruk' ri achi'lanem chi'l ri loq'ob'al ib'. Jun chi uxol' taq we jastaq che qas kaqapataniy ri uj winaqib' pa ronojel ri qak'aslemal are ri loq'ob'al ib', ruk'a'm rib' ruk' uchokonsab'exik ri ajawan ib', ri utzil anima'aj, ri achi'lanem chi kixol' e keb' on uk'iyal chi winaqib', junam on man junam ta ri kichomanik, ri ajawanem, are qas uk'a'naq ri ajawan ib'.

Ub'e'al chak: chab'ana keb' k'oton chi'aj kuk' le tzij le xajuch' kixe', xuquje' chab'ana le keb' k'oton chi'aj che jun awachi'l.

Tz'ib'anem

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj juperaj tz'ib'anik pa uwi: Jas ri ki'lix ri ri'jab' taq winaqib'.

Ub'e'al chak: chajuch'u ruk' kaq atz'ib'ab'al ri uk'u'x ri xatz'ib'aj, ruk' q'an ri uchapchob'.

TIJO'NIJIK 5 WA'KATIB'AL MAYI'JAB'AL

Autor: E. Piovesan

¿Jawi taq at wa'katinaq wi?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le jun sik'in uwach wuj.

Pa Ajache'el

Pa Ajache'el; wa' jun **k'olib'al** che sib'alaj kajawax rilik rumal taq le aj **ch'aqap** taq wa'katelab' rumal ri uk'iyal chi k'utwachib'al chi no'jib'al chi'l ri **jalajoj** uwach uk'ayb'al. Kariqitaj pa le tinamit **Tz'olojya'** chi uchi' le je'likalaj **cho** Atitlán jun chi kixo'l ri uq'ab' taq tinamit **kisutim** rij le cho. Ri ub'i' ya'talik are le Pa Ajache'el, ri ub'i' kakoj kumal ri uk'iyal are le Pana. Chila' pa Ajache'el kilitaj wi uloq uje'lal taq le **xkanul** taq **juyub'** Atitlán, Tolimán, San Pedro chi'l le Cerro de Oro.

Pa taq ri uq'ijol ri k'axk'olil uloq we ulew'al echab'em kumal ri e maya'ib' aj Tz'utujelab', are taq taq keya'taj pa uq'ab' ri k'axk'olil pa taq ri junab' 1621, le cho Atitlán xpa'itaj pa karamaj ulew'al xa jeri' le a maya'ib' taq kaqchikelab' xe'ok chi uwokik kik'olib'al pa le uq'ab' taq tinamit San Marcos la Laguna, **xe'opan** k'a pa Ajache'el. Le utzijoxik le Xokomil xeta'max uloq uwach pa taq wa' we uq'ijol are taq ri e juk'ulaj e taqanelab' xkaj kib' xkik'am kib', pine' keta'mam uloq chi man kuk'ulaj ta rib' uwach ri kajawarem, pa kik'ulajil ke'animajik are chi karil rib' kiwach.

Kab'ix che Tyox Si's Pa Ajache'el rumal che nuk'matal uloq kumal ri e molajil Franciscanos xek'exow ri e wokaj pa ri kikojb'al are k'u Ajawanel ri Tyox Si's. Ri uxe'al uloq ub'i' petinaq che ri ch'aqap tzij pa Kaqchikel che kuq'alisaj ri k'olib'al rulewal uk'iyb'al taq aj chi'l ajache'. (Casi-miroa edulis) Ri uq'ijol **unimaq'ij** kaq'axetaj pa ri **kab'lajuj** rajlab'alil le ik' octubre ruk' taq xajoj kech e jalajoj taq amaq' xuquje' kachi'lax ruk' taq e molajil taq ajq'ojomab'. Sib'alaj mayi'jab'al ki'kotemal taq wa' we jalajoj uwach taq xajoj.

Pa taq we q'ij utz usolixik le Kachoch jalajoj taq kiwach pepe che tastal Kichajixik taq utikoj uwachulew jawije' utz kab'an wi xeko'pem pa le juyub'al, kab'an kilik kimayi'jaxik taq le awajib' chi'l reta'maxik kiwach le e jalajoj kib'antajik le e pepe keriqitaj pa le juyub' taq'aj. Le wa'katem chi rilik umayi'jaxik le cho utz kachaple'taj pa taq waqib' on wuqub' ramaj rech aq'ab'il rumal kisolixik le jalajoj taq tinamit xuquje' utz kab'an uloq'ij le je'l taq jastaq kak'ayixik. K'o jalajoj taq tinamit nima'q ub'antajik jacha' le San Antonio Palopo che sib'alaj ch'ajch'oja tinamit, ya'talik

kab'an reta'maxik le wokb'al rech le ulew taq b'o'j tz'ajtalik xuquje' b'anatal ruk' q'ab'aj; le tina-mit Tz'ununja' chi'l nik'aj chik taq k'olib'al.

K'amom pa ri k'exwuj ub'i'' MundoChapin.com por Ana Lucía García, Guía turística No. 1171 Inguat.

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzaliy kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Le utz kab'an wa'katem pa le Pa Ajache'el?

2. ¿Jawi kakanaj wi ri Pa Ajache'el?

3. ¿Su ri ub'antajik le xokomil?

4. ¿Su che kab'ix che Tyox Si's Pa Ajache'el?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

cho	ch'aqap	jalajoj	Tz'oloyja'	k'olib'al	juyub'
kisutim	xkanul	juyub'	xe'opan	unimaq'ij	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij ikim, xuquje' che'atz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Cho _____ Sib'alaj nim uwach le cho Atitlán _____
1. Ch'aqap _____
2. Jalajoj _____
3. Tz'olojya' _____
4. K'olib'al _____
5. Juyub' _____

Ucholajil tzij

Kikojik silob'em taq tzij ri kakib'ij chi wachanim tajin kab'an ri kakib'ij.

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atalik, chata kicholaj xuquje' chaq'axaj cho ri awuj,

- In yawab', nuraqom no'jim yab'il, rumal wa' kinloq' nukunub'al.
- Le awilom uwach ri awachalal. kinchomaj chi man awilom ta uwach.
- Kutij uwa le ak'al, sib'alaj le kub'ano.
- Are' elinaq ub'ik patzij, kinwaj kintzijon ruk'.

Tijonik Ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. Uriqom q'aq' le ala rumal wa' _____ kinkunaj _____.
1. k'o oj che le ala, _____ ukunub'al.
2. k'o rax tew che le ali, _____ jun ukunub'al.
3. k'o k'ulum che che le ak'al, man karaj taj _____ ukunub'al.
4. E_konojel le wak' _____.
5. _____ le laj ak'al.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al Chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim, chatz'ib'aj ri e rajawixik na.

1. _____ wa nukinaq xintiko.
2. _____ wa numukun xintiko.
3. _____ wa wixim.
4. _____ wa nupix.
5. _____ le nutat ruk' le atat.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Cho, Je'likalaj _____ Le je'likalaj cho ub'i' Atitlán.
1. Ja', xar/rax _____
2. Wa, Ch'ajch'oj _____
3. Tinamit, wa'kateb'al _____
4. Wa'im, xolom _____
5. B'e, ab'aj _____

TIJO'NIJIK 6 WA'KATIB'AL MAYI'JAB'AL RI NIMA'Q KIB'ANTAJIK

Autor: D. Lindgren

Rilik chik ri xriq kan pa ri ti-jo'nijik ri k'ate' xok'owik.

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri ti-jo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Kusikij ri kakib'ij ri ch'ich' pa uwi' jun k'olib'al jawi utz wi ke'b'an wi wa'katem karilo jas b'anom che ri utz'ib'axik.

Ub'e'al chak: chab'ana wa jun sik'in uwach wuj. Chata ub'e, ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Pa Ajache'el; wa' jun k'olib'al che sib'alaj kajawax rilik rumal taq le aj ch'aqap taq wa'katelab' rumal ri uk'iyal chi k'utwachib'al chi no'jib'al chi'l ri jalajoj uwach uk'ayb'al. Kariqitaj pa le tinamit Tz'olojya' chi uchi' le je'likalaj cho Atitlán jun chi kixo'l ri uq'ab' taq tinamit kisutim rij le cho. Ri ub'i' ya'talik are le Pa Ajache'el, ri ub'i' kakoj kumal ri uk'iyal are le Pana. Chila' pa Ajache'el kilitaj wi uloq uje'lal taq le xkanul taq juyub' Atitlán, Tolimán, San Pedro rachi'l le Cerro de Oro.

Pa taq ri uq'ijol ri k'axk'olil uloq we ulew'al echab'em kumal ri e maya'ib' aj Tz'utujelab', are taq taq keya'taj pa uq'ab' ri k'axk'olil pa taq ri junab' 1621, le cho Atitlán xpa'itaj pa karamaj ulew'al xa jeri' le a maya'ib' taq kaqchikelab' xe'ok chi uwokik kik'olib'al pa le uq'ab' taq tinamit San Marcos la Laguna, xe'opan k'a pa Ajache'el. Le utzijoxik le Xokomil xeta'max uloq uwach pa taq wa' we uq'ijol are taq ri e juk'ulaj e taqanelab' xkaj kib' xkik'am kib', pine' keta'mam uloq chi na kuk'ulaj ta rib' uwach ri kajawarem, pa kik'ulajil ke'animajik are chi karil rib' kiwach.

Ub'e'al chak: ri xasik'ij pa uwi' ri jun wa'katib'al mayi'jab'al, chatz'ijoj che jun awachi'l su ri ub'anik b'anom che ri utz'ib'axik, xuquje' su ri kab'ix pa uwi'.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Ub'anik tz'ib'anem pa uwi' wa'katib'al k'olib'al rech ri sik'inel rech kb'e che ri kilik oxi b'.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chattz'ib'an pa kiwi' oxib' wa'katib'al mayi'jab'al rech ri sik'inel rech kb'e che ri kilik ri oxib'.

[illegible]

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

TIJO'NIJIK 7 NIMA'Q TAQ KIB'ANTAJIK WINAQIB'

Extraida de Wikipedia

¿Su kachomaj pa kiwi' ri winaqib' ri nimaq taq kib'antajik?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le sik'in uwach wuj.

Kim Peek

Ri xk'ulmataj che jun ajno'j nim **reta'mab'al**. Ri nimalaj Kim Peek jun winaq wa' che nim **reta'mab'al** ya'tal che **aninaq** kuk'olo ronojel uwach ri karilo. **Xalax** uloq pa ri **junab'** 1951. Pa ri q'ij are taq xalaxik, ri **ajkunanelab'** ri xe'ilow ri uk'olem ralexik xkib'ij xkiq'alajisaj chi kech ri e utat unan chi k'o jun **k'ax** uriqom pa ri **utz'antz'aqor**, are kab'anow che man qas ta kakowinik **kab'inik**, xa jeri' xkita' chi we achi Kim ya'talik kak'o'ji' pa kunaxik jawije' utz kab'an wi rilik ukajmaxik.

Are k'u we utat unan we Kim ma utz ta xkita' we jun **no'jib'al**. Xriqitaj jun k'axk'olil che rumal nim ri eta'mab'al kariqitaj pa ri utzantzaq'or, are wa' are taq kaya'taj uloq nima'q taq **eta'mab'al** che, rumal man **uriqom** ta rib' uk'amal le ukaperajil utzelaj le utzantzaq'or jawije' kel wi uloq jawije' kaq'axetal wi ucholajil le kak'ulmatajik. Kab'ixik che we ma kuriq ta rib' uk'a'mal ukaperajil utzelaj le utzantzaq'or, are taq xk'iy uloq le uk'amal ma xq'ati' taq wi uk'iyem, are taq xuriq rib' xux jun b'olob'ik tyo'jil che kakowinik kuk'ol ronojel uwach ri karilo ri kuto'.

Francis Peek are wa' utat che kutzijo'j are taq kate jun nik'aj ukab' junab' uk'iyem uloq, ri Kim kakowinik kuk'ol pa ujolom ri tz'ib'atal pa ri jujun tz'ib'atal wuj katzijox uwach che. Kakiq'axe'j jun uwi' uq'ab' pwi' ri jujun cholaj tzij, are chi' katajin kub'ij ri jujun ucholajil are chi man k'o ta

uk'axal kareta'maj. Xa jeri', xkib'ij jasa je' kub'a ri Kim chi una'taxik ronojel ri tz'ib'atal pa ronojel ri jun tz'ib'atal wuj che xa jumul usik'im uwach. Are taq kuq'atab'a' usik'ixik uwach ri jun tz'ib'atal wuj, ri Kim kujupub'a' uwach, man je' ta che maj kajawataj wi che. Jewa' xub'an pa ronojel ri uk'iyem uk'aslemal.

Pa ri uk'aslemal xkowin chi usik'ixik uwach **kaq'o' oxq'o'** tz'ib'atal wuj chi ronojel. Kab'ixik chi kak'owin chi usik'ixik uwach keb' uxaq wuj tz'ib'atal pa wajxaqib' on lajuj ch'utiramaj, rumal che are kukoj le ub'aq'wach Pa umoxq'ab' chi usik'ixik uwach le uxaq wuj k'o pa moxq'ab', are k'u le jun chik ub'aq'wach k'o pa uwikiq'ab' are kukoj chi usik'ixik uwach le tz'ib'atal pa uwikiq'ab' le uxaq wuj. Man kakowin taj kab'inik, xtz'aqat na kajib' ujunab'. Are chi' k'ut are kuchakuj chi le ajilanem, kuchaple'j uchakuxik le rajlab'alil taq ch'aweb'al xuquje' **kumulij** raqanib'al ajilab'al rech taq le ch'aweb'al, junam uwach kub'an che le rajilab'alil taq kitojb'alil le b'inel taq ch'ich'.

K'amom pa ru chak re Bertrand Regader

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzaliy kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Jachin ri Kim Peek?

2. ¿Su ri k'ax xkib'ij ri kunanelab' k'o che ri Kim Peek jampa' xalaxik?

3. ¿Le no'j taq wuj xu'sik'ij ri Kim Peek le k'o xkanaj pa ujolom?

4. ¿Le xe'kun ri keb' ub'aq'wach ri Kim Peek xkisik'ij uwach wuj?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

reta'mab'al	Kumulij	aninaq	xalax	junab'	oxq'o'
ajkunanelab'	kab'inik	no'jib'al	eta'mab'al	oxq'o'	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij ikim, xuquje' chatzib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Reta'mab'al ___ Ri nimalaj Kim Peek jun winaq wa' nim ri reta'mab'al. _____
1. Kumulij _____
2. Aninaq _____
3. Xalax _____
4. Junab' _____
5. Oxq'o' _____

Ucholajil tzij

Kitz'ib'axik chomanik jawi ke'kikoj wi ri: chi, xuquje' pa.

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atalik, chakojo retal xuquje' che'aq'axaj cho ri awuj.

Q'oyol ri tz'i' chi ri uchi' ja.

Pa ri nutinamit e k'o nimaq taq ja.

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. Nutikom mukun ___ chi ___ rij le wachoch.
1. _____ rij le ja xuk'u' wi rib'.
2. Xunim rib' _____ kixo'l.
3. _____ kamul xinta che kuk'ayij jun eqa'n qasi'.
4. _____ nutijob'al kab'an wi ri raqon ib'.
5. _____ wachoch k'o ki'kotemal.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

1. _____ ox oxil xe'chakunik.
2. Xe'b'e _____ tinamit.
3. _____ uxkut ri k'amal b'e xinkub'i' wi.
4. _____ nuwach xkub'i' wi ri ali.
5. Xb'e jun ul _____ uxe' ri wachoch.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Uk'aslemal, pa Rajawixik ri winaq kub'an ri utzilal pa ri uk'aslemal.
1. Usik'ixik, chi _____
2. Uwach, pa _____
3. Kukoj, chi _____
4. Ub'aqwach, pa _____
5. Ujunab', chi _____

TIJO'NIJIK 8 NIMA'Q TAQ KIB'ANTAJIK WINAQIB' RE WOKAJ

Autor: E. Quisquay

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Usik'ixik jun sik'in uwach wuj, rilik su qas ri kuya ub'ixik ri tz'ib'atalik.

Le xa k'o jun kuya ub'ixik.

Le xa k'o ri karaj kakib'an ri sik'inel taq re.

Le xa are karaj chi ri sik'inel taq reare kakikoj che kuxlanib'al.

Ub'e'al chak: chab'ana wa jun sik'in uwach wuj, chakojo retal ronojel ri kub'ij.

Ri xk'ulmataj che jun ajno'j nim reta'mab'al. Ri nimalaj Kim Peek jun winaq wa' che nim reta'mab'al ya'tal che aninaq kuk'olo ronojel uwach ri karilo. Xalax uloq pa ri junab' 1951. Pa ri q'ij are taq xalaxik, ri ajkunanelab' ri xe'ilow ri uk'olem ralaxik xkib'ij xkiq'alajisaj chi kech ri e utat unan chi k'o jun k'ax uriqom pa ri utz'antz'aqor, are kab'anow che man qas ta kakowinik kab'inik, xa jeri' xkita' chi we achi Kim ya'talik kak'oji' pa kunaxik jawije' utz kab'an wi rilik ukajmaxik.

Are k'u we utat unan we Kim ma utz ta xkita' we jun no'jib'al. Xriqitaj jun k'axk'olil che rumal nim ri eta'mab'al kariqitaj pa ri utzantzaq'or, are wa' are taq kaya'taj uloq nima'q taq eta'mab'al che, rumal na uriqom ta rib' uk'amal le ukaperajil utzelaj le utzantzaq'or jawije' kel wi uloq jawije' kaq'axetal wi ucholajil le kak'ulmatajik. Kab'ixik che we man kuriq ta rib' uk'a'mal ukaperajil utzelaj le utzantzaq'or, are taq xk'iy uloq le uk'amal ma xq'ati' taq wi uk'iyem, are taq xuriq rib' xux jun b'olob'ik tyo'jil che kakowinik kuk'ol ronojel uwach ri karilo ri kuto'.

Francis Peek are wa' utat che kutzijojo are taq kate jun nik'aj ukab' junab' uk'iyem uloq, ri Kim

kakowinik kuk'ol pa ujolom ri tz'ib'atal pa ri jujun tz'ib'atal wuj katziyox uwach che. Ka-kiq'axej jun uwi' uq'ab' pwi' ri jujun cholaj tzij, are chi' katajin kub'ij ri jujun ucholajil are chi man k'o ta uk'axal kareta'maj. Xa jeri', xkib'ij jasa je' kub'a ri Kim chi una'taxik ronojel ri tz'ib'atal pa ronojel ri jun tz'ib'atal wuj che xa jumul usik'im uwach. Are taq kuq'atab'a' usik'ixik uwach ri jun tz'ib'atal wuj, ri Kim kujupub'a' uwach, man je' ta che maj kajawataj wi che. Jewa' xub'an pa ronojel ri uk'iyem uk'aslemal.

Ub'e'al chak: chatzijo che jun awachi'l pa uwi' jas ri kuya ub'ixik le jun sik'in uwach wuj xab'ano: Le xa k'o jun kuya ub'ixik, le xa k'o ri karaj kakib'an ri sik'inel taq re, le xa are karaj chi ri sik'inel taq re we juperaj tz'ib'atalik kakiko che kuxlanib'al.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kutz'ib'aj jun wuj ri kaya' cho tinamit pa uwi' jun winaq ri ya'om uq'ij pa ri awokaj.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chattz'ib'an pa uwi' jun winaq ri ya'om uq'ij pa ri awokaj.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

Tijo'nijik 5-8

1. Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le jujun tzij e tz'ib'atal ikim.

cho uchajixik kaya'tajik ya'tal kuchajij tob'anem chuq'ab' k'olib'al

0. _____ Kinuxlan chi uchi' we je'likalaj cho Atitlán. _____
1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____

2. Ucholajil tzij

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, rech qas katataj ucholaj ri kub'ij.

0. Sib'alaj in yawab', kax ri nupam, k'ax ri nujolom. Le ajkun man xuriq ta ri nuyab'.

1. _____ ri ak'alab' chanim.
2. _____ pa kaxlan tzijob'al ruk' we musu.
3. E are' _____, rumal kakaj katb'e kuk' pa wa'katem.
4. At _____ uchi'wa tyox.
5. _____ keb' q'ij kinloq' jun nuno'j wuj.

Ub'e'al chak: chasik'ij le nik'aj tzij e mulinik, tek'uri' chasik'ij le juperaj tzij tz'ib'atalik. chatz'aqatisaj le kraj na, chakojo le tzij e mulinik.

Saq

tzil

utz

xar /rax

alaj

Uj benaq pa wa'katem che ri rilik ri nimalaj cho ub'i' Atitlán. Katzijoxik chi xkeb', oxib' junab' xub'an, _____ le ja', wachanim _____ chi kapetik. Sib'alaj _____ ub'anik ri wa'katem chi uchi le cho, e k'o sib'alaj _____ taq kar chi upam le jun nimalaj cho.

Utz ki'litaj le wachib'al le ke'qesaj chi uwach le cho. Sib'alaj ke'ki'kot le wal rumal we jun nimlaj wa'katem kaqab'ano. E are' kakib'ij nan utz ri k'olem chi uchi' wa jun nimalaj _____ cho.

3. Sik'in uwach wuj

Ub'eal chak. chasik'ij wa jun sik'in uwach wuj, chata ub'e ucholaj su ri kuya ub'ixik.

Pa taq we q'ij utz usolixik le Kachoch jalajoj taq kiwach pepe che tastal Kichajixik taq utikoj uwachulew jawije' utz kab'an wi xeko'pem pa le juyub'al, kab'an kilik kimayi'jaxik taq le awajib' chi'l reta'maxik kiwach le e jalajoj kib'antajik le e pepe keriqitaj pa le juyub' taq'aj. Le wa'katem chi rilik umayi'jaxik le cho utz kachaple'taj pa taq waqib' on wuqub' ramaj rech aq'ab'il rumal kisolixik le jalajoj taq tinamit xuquje' utz kab'an uloq'ij le je'l taq jastaq kak'ayixik. K'o jalajoj taq tinamit nima'q ub'antajik jacha' le San Antonio Palopo che sib'alaj ch'ajch'oja tinamit, ya'talik kab'an reta'maxik le wokb'al rech le ulew taq b'o'j tz'ajtalik xuquje' b'anatal ruk' q'ab'aj; le tinamit Tz'ununja' chi'l nik'aj chik taq k'olib'al.

Ub'e'al chak: Chatzijoj che jun awachi'l su ri kub'ij wa jun sik'in uwach wuj, le xa k'o jun kuya ub'ixik, le xa k'o ri karaj kakib'an ri sik'inel taq re, le xa are karaj chi ri sik'inel taq re we juperaj tz'ib'atalik, kakikoj che kuxlanib'al.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Ub'e'al chak: chattz'ib'an pa uwi' jun winaq ri ya'om uq'ij, ucholaj pa ri awokaj.

Ub'eal chak: chatzijoj che jun awachi'l su xatz'ib'aj pa uwi' ri jun winaq ri ya'om uq'ij pa ri awokaj.

Tatab'entzij 1

Wa'katib'al taq k'olib'al pa we Paxil Kayala'

¿Janik'pa' wa'katib'al taq k'olib'al pa we Paxil Kayala' asolim? We maj asolim on xaq ne keb' oxib', waral kaqatzijoj apanoq jachike taq ya'talik kasolij pa we uxlanib'al taq q'ij, chi kech e nik'aj chik nim raqanib'al kub'ano jacha' "nima'q raqanil wa'katib'al q'ij". We at jun at chi kixo'l le winaq ke'uxlan pa le jun chik nab'e chi'l ukab' uwuq q'ij chaweye'j na rumal che kawetamaj na uwach k'ak' taq k'olib'al, chate'wakat na pa ronojel le Iximulew. Chaweta'maj uwach we keb' je'lik wa'katib'al taq k'olib'al rachi'l ma'yijab'al b'enaq taq q'ij.

Jun ubi' K'ana Cho jela' pa le tinamit Nab'ejul, kariqitaj chi unaqaj le uq'ab' tinamit Nentón, chi unaqaj le uk'ulb'a't tinamit México ruk' le Paxil Kayala'. Sutim rij rumal je'l taq juyub' k'iche'laj, xuquje' k'o na nik'aj chik alaj taq cho e k'inyaq uloq rumal taq le uraqinem le uwachulew. Chi unaqaj we k'olib'al wene' keriqitaj oxk'al alaj taq cho.

Xelaju' tinamit xuquje' eta'matal ub'i' ruk' le Xelajuj No'j, meq'moj pa le q'ij, chaq'ab' xuquje' pa usaqirik sib'alaj tew, rumal wa' kajoror le k'olem ruk' le umeq'inal uwachulew, je'l le b'inem chi uxol' taq le sutz' xuquje' jun atinem pa le meq'ina', are' kab'anowik chi utz ak'olem, utz reta'maxik le meq'ina' kab'ano ubi' Utixixib'al Georginas. We meq'ina' ruk'a'm wuqub' alaj taq meq'in muxanib'al, job' le qas k'o pa le animal k'olib'al, keb' chik che man qas ta eta'matal uwach, kariqitaj apan pa le "umu'jab'al le k'iche'laj". Katikitaj b'i pa le uchakalib'al taq ch'ich', chi rij apan le jun kab'al kariqitaj alaq taq tantob' are chi katxuli'k, chila' k'o keb' alaj taq ramb'al b'e, le jun pa moxq'ab' kuk'am ub'i ab'e pa le muxanib'al rachi'l le pa awikiq'ab' katuk'am ub'i pa le jun k'olib'al ub'i "Le Pek" – jun k'olib'al che le aj Xelaju'ab' chila' kakib'an taq le kipatan ruk' jun tyoxinik.

Ub'e'al chak: chatzalij kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj.

1. ¿Jampa' utz ke'b'an wa'katem pa taq ri wa'katib'al taq k'olib'al?

2. ¿Janik'pa' retal ulew k'o wi ri K'ana Cho che ri nimalaj tinamit Paxil Kayala'?

3. ¿Chab'ij su ri ub'antajik ri K'ana'Cho?

4. ¿Su ri ub'antajik ri uwachulew jela' Xelaju' No'j, le q'aq', le tew ne', ri paq'ij, ri chaq'ab'?

5. Chatch'aw pa uwi' ri Utixixib'al Georginas.

UTAS TIJONIK 2 CHAK, K'IYEM RECH RI WINAQ

TIJO'NIJIK 9 CHAK

Fuente: Programa Estándares e Investigación Educativa -USAID

¿Su kachomaj pa uwi ri chak kakib'an ri jujun taq winaq?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le jun sik'in uwach wuj.

Utwachil uchakuxik xuquje' rutzil k'aslemal.

Pa **ucholajil** ri utzwachil kuya' ri Molaj rech utzwachil pa ronojel uwachulew (OMS) rech ri junab' 1948, kub'an **uq'alajisaxik** chi le utzwachil kuya' jun utz k'iyem, utz chomanik chi'l ri k'iyem chi kixo'l taq winaqib' xuquje' ri tob'an ib' pa uq'ab' ronojel uwach yab'il; ri jun utzwachil are **kuq'alajisaj** ri ki'kotemal kariqitaj pa uk'aslemal ri winaq rumal rech ri uk'iyem chi kixo'l ri e achalaxik rachi'l ri e ajil tz'aqat.

Man k'o ta qas uk'iyal **k'axk'olil** kaq'aljisan retzelal le k'iyem jacha' le utzwachil rachi'l le **jo-rob'sanem** pa le chak patan, che keya'ow uchuq'ab' taq le yab'ilal, le kamsanik, le **kosem**, le **q'i'tajem**, **b'isonem**, sachem. Le nima'q taq eta'manelab' rech utzwachil kakiriq uk'axal rumal rech taq we yab'ilal rumal rech le kichak kipatan. (Puerta, et al, 2011).

Rumal rech taq we chak pa le k'olib'al jawije' kab'an wi taq we chak patan katajin **kak'extajik**, kaq'alajin ujelk'atijem ruk' le utzwachil rech le ajchak xa jeri', kak'extaj le nab'e taq ucholajil le k'olib'al taq chak. Man xa ta jun ucholajil uwokik, le e molaj taq **ajchakib'** ya'talik kakib'an uq'ab' le kajawataj chi kech le uk'iyal rachi'l chi kech le chi jujunal.

Le nima'q taq yab'ilal, jacha' le nawalijsam uloq rumal taq le tojtal taq chak jawije' kaya'taj wi jun raltojonik, pine' qas pa le ub'e'al ucholajil man k'amom ta uq'ab'ib'al rumal taq le kaxlan taqanik xuquje' sib'alaj etzelam upatanixik.

Le utzwachil rech le ajchak katajin kab'e pa k'axk'olik rumal che chi saqil b'anatal uloq, pa le uramajil le chak rachi'l le okem pa le jalajoj taq uramajil che kub'an k'ax pa le uk'aslemal, kuya' q'oxom anima'aj, q'oxom rech kosem. Le kilik kikajmaxik le e yawab'ib' kuya' q'oxom pa taq le ib'och'il. Xuquje' q'alajisam chi kuq'at uwach uchuq'ab'il **le urayixik** chakunem pa le k'olib'al chak. Ronojel uwach taq we k'axk'olil xuquje' kuq'at uwach le b'enam pa chak, we kak'ulmataj wa' kuya' jun tzaq che le ch'akanem chi rij le **chak patan** pa le tinamit, rumal k'u rech wa' raja-waxik kab'an **uq'atexik** taq uwach ruk' taq taqanik (Retamales Hormazabal, et al, 2004; Sierra, et al, 2009). Jujun che taq we q'atb'al uwach k'o chik pa le taqanik, le qas q'alajinaq wi are pa le Taqanik rech le uk'extajem chak patan 30/2011, che kub'an q'atojtzij chi kech le e yawab'ib'.

K'amom pa ruchak re: Concepción Nieto Morales

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzaliq kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Su ri kuq'alajisaj ri jun utzwachil?

2. ¿Su ri kuya le utzwachil?

3. ¿Jastaq ri kuya k'axk'olil che jun winaq pa ri uchak?

4. ¿Jastaq ri k'axk'olik kuriq jun ajchak?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

Uq'atexik	ucholajil	uq'alajisaxik	k'axk'olil	kosem	ajchakib'
ajchakib'	b'isonem	q'i'tajem	jorob'sanem	kak'extajik	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij ikim, xuquje' chatzib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Ajchakib' _____ Rajawixik ki'lix ri ajchakib' rech utz kel ri kichak.
1. Uq'atexik _____
2. Ucholajil _____
3. Uq'alajisaxik _____
4. K'axk'olil _____
5. Kosem _____

Ucholajil tzij

Kikojik jalajoj taq tzij. Utz, man utz taj.

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atalik xuquje' che'aq'axaj cho ri awuj.

Utz ke'b'e le ak'alab' pa tijob'al.

Man utz taj chi le ak'alab' man xe'b'e ta pa tijob'al.

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. _____ Utz _____ le kab'ano rumal kakunaj le anan.
1. K'amo xe'kolomax le aware _____ chik katij awa,
2. Man _____ ta le ch'ch'.
3. _____ chi le ch'ich.
4. ¿Le utz awach ali? man _____ taj, k'ax nupam.
5. _____ we katij sik'aj, le sik'aj kakunanik.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

1. Man _____ ta le jun tem xinloq'o.
2. _____ chi le tem, Rumal xinkolomaj.
3. Man _____ ta xinb'an che ri nukem.
4. _____ xinb'an che ri nukem.
5. Man _____ ta kinna' wib', kax nub'aqil

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Man k'o ta chi k'ayewal Xb'e keb' oxib' q'ij, man k'o ta chi k'ayewal riqom
1. Xjun junab' _____
2. Utz kab'an _____
3. Man kinta ta ucholaj _____
4. K'o xuq'atej _____
5. Man kax taj _____

TIJO'NIJIK 10 K'AYEWAL JAWI KAB'AN WI RI CHAK

Fuente: Programa Estándares e Investigación Educativa -USAID

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij e mulim pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj.

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Reta'maxik su qas ri xraj ri tz'ib'anel xub'ij ruk' ri utz'ib'anem xub'ano.

Ub'e'al chak: chasik'ij le jun sik'in uwach wuj, chariqa su ri qas xraj ri tz'ib'anel xub'ij ruk' ri utz'ib'anem xub'ano.

Pa **ucholajil** ri utzwachil kuya' ri Molaj rech utzwachil pa ronojel uwachulew (OMS) rech ri junab' 1948, kub'an **uq'alajisaxik** chi le utzwachil kuya' jun utz k'iyem, utz chomanik chi'l ri k'iyem chi kixo'l taq winaqib' xuquje' ri tob'an ib' pa uq'ab' ronojel uwach yab'il; ri jun utzwachil are **kuq'alajisaj** ri ki'kotemal kariqitaj pa uk'aslemal ri winaq rumal rech ri uk'iyem chi kixo'l ri e achalaxik rachi'l ri e ajil tz'aqat.

Man k'o ta qas uk'iyal **k'axk'olil** kaq'aljisan retzelal le k'iyem jacha' le utzwachil rachi'l le **jorob'sanem** pa le chak patan, che keya'ow uchuq'ab' taq le yab'ilal, le kamsanik, le **kosem**, le **q'i'tajem**, **b'isonem**, sachem. Le nima'q taq eta'manelab' rech utzwachil kakiriq uk'axal rumal rech taq we yab'ilal rumal rech le kichak kipatan. (Puerta, et al, 2011).

Ub'e'al chak: chatzijojo che jun awachi'l su ri xariq pa uwi' ri qas xraj ri tz'ib'anel xub'ij ruk' ri utz'ib'anem xub'ano.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kutz'ib'aj oxib' k'ayewal riqom jawi ke'chakun wi winaq, xuquje' kutz'ib'aj su xb'an che ri rutzirisaxik ri k'ayewal xriqik.

Kub'an tz'ib'anem pa uwi' sik'in uwach wuj kub'ano pa uwi': Su kab'antaj wi ri rinoqonik taq k'ayewal kumal ri winaq jawi ri ke'chakun wi, Kutz'ib'aj: Ub'i', su pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem, rokib'al ri tz'ib'anem, utz'ib'axik ronojel ri rajawixik katziyoxik, tz'apib'al re ri tzib'anem.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj oxib' k'ayewal riqom jawi ke'chakun wi winaq, xuquje' chatz'ib'aj su xb'an che ri rutzirisaxik ri k'ayewal xriqik.

K'ayewal xriqik

Rutzirisaxik ri k'ayewal

Ub'e'al chak: jampa' xb'antaj ri atz'ib'anem chasik'ij chi uwach jun awachi'l.

Ub'e'al chak: chatzujukuj taq tz'ib'anem b'anom pa uwi': Su kab'antaj wi ri rinoqonik taq k'ayewal kumal ri winaq jawi ri ke'chakun wi, chattz'ib'an pa uwi ri xasik'ij, rajawixik katz'ib'aj wa kata' chawe ikim:

1. Ub'i', su pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem
2. Rokib'al ri atz'ib'anem.
3. Utz'ib'axikronojel ri rajawixik katziyoxik
4. Tz'apib'al re ri tzib'anem.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

TIJO'NIJIK 11 RI RUTZILAL RI UYA'IK JUN UTZALAJ Q'ALAJISANEM

Extraida de <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:AlvaroGordoaTec04.jpg> - Autor: Angélica Martínez

¿Jas ri' ri nab'e q'alajisanem?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le jun sik'in uwach wuj.

Ucholajil le nab'e q'alajisanem

Kab'ixik katzijox chi kixol le winaqib' chi are nim ucholajil jun wachib'al chi uwach jun uk'iyal tzijonem. Are wa' kub'ij, chi jun che le ucholajil jun nab'e q'alajisanem are nim **upatan** we qas **kaq'alajisaj** ri ub'e'lal.

Le nab'e q'alajisanem kab'anik chi' kaq'alajisanik chi jun winaq kub'an uq'alajisaxik ruk' **tzijonem**, **xuquje'** ruk' uk'utwachinem **uch'akulal**, ri **kano'jinik** rachi'l ruk' ri **uchomanem**. Ri uk'utunsaxik uwach chi kub'an jun utzalaj q'alajisanem nim upatan wa' rumal che, apachike winaq **katz'yaqinik** jacha' ri kajawatajik are taq kab'e pa jun nab'e tzijonem rumal **utzukuxik** uchak.

¿Jas kajawatajik kab'ano are chi' kaya' jun utz q'alajisan jawije' ri kajawataj wi?

1. Nab'e, chak'utunsaj jachike ri qas ab'antajik ruk' ri ano'jib'al are qas wa' kaq'alajisan ri ab'antajik ucholajil ri kano'jinik, na utz taj are kawesaj qas kano'jin jun awajil atz'aqat.
2. Chantz'aqatisanoq jacha ri kajawatajik rumal ri ucholajil xuquje' chatno'jinoq jacha' kajawataj pa ri k'olib'al jawije' katriqitaj wi. Chakojo le tzijonem kawajtajik jawije' katchakun wi, xuquje' chakojo qas le kakoj chi kixo'l ri awachi'l.
3. Qas chakojo ri ano'jinem chi kixo'l ri winaq pa ri awokaj. Chak'utunsaj ri ki'kotemal are chi katob'an chawe pa ri nab'e aq'alajisanem chi kiwach ri awajil atz'aqat. Chattze'tzotik xuquje' chak'utu' ri loq'ob'al ib'.
4. **Chanimaj** ri kino'jinem ri e winaqib' pa ri awokaj.

Le nab'e taq q'alajisanem kuq'alajisaj ri qas ub'e'lal xuquje' ri ub'e'lal taj are chi' taq ri winaq ka-
 kiq'alajisaj jun jasach che man qas ta are' kib'antajik. Rumal wa', man kab'ij ta tzij che jun ajil
 tz'aqat rumal ri kilitaj che, xa ne' qas chawila' na ri qas ub'antajik. Are wa' ya'tal uluq
 uq'alajisaxik pa le rilik uwach atz'yaq ub'ina'am Disney, chi'l pa le La Bella y la Bestia. La nab'e
 q'alajisanem wene' kub'an uk'utunsaxik ri qas ucholajil kak'utunsaj jun winaq. Necher man kat-
 kowin taj kawesaj ano'jib'al chi rij taq wa' we jastaq.

<https://www.importancia.org/primer-impresion.php>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzalij kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' cha-
 sik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Le k'o upatan ri jun nab'e q'alajisanem?

2. ¿Su ri kuk'ut ri jun winaq pa ri nab'e uq'alijasanem?

3. ¿Jas kajawatajik kab'ano are chi' kaya' jun utz q'alajisan jawije' ri kajawataj wi?

4. ¿Le utz kach'ob' na jub'iq ri ub'antajik ri winaq, rech keta'maxik su qas ri ub'antajik?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

chanimaj	kab'ixik	kaq'alajisaj	tzijonem	ch'akulal	xuquje'
kano'jinik	uchomanem	katz'yaqinik	utzukuxik	upatan	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij ikim, xuquje' chatzib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Chanimaj Rajawixik kanimaj ri kakib'ij ri nan, tat.
1. Kab'ixik _____
2. Kaq'alajisaj _____
3. Tzijonem _____
4. Ch'akul _____
5. Kano'jinik _____

Ucholajil tzij

Kikojik ri silob'enik taq tzij, ri xokow ri kab'ixik, ri tajin kab'an ri kab'ixik, ri maja' kab'an ri kab'ixik.

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atalik xuquje' chaq'axaj cho ri awuj.

Pa taq wa nik'aj q'ij petinaq kinloq' jun nulaq.

Pa saq'ij kinb'e na wa'pa wa'katem.

Xjun ik' xinyawajik.

Tajin kinb'an nuwa.

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. Pa wa nik'aj q'ij wa xo'k'owik xinb'ij chi kech lajuj winaq chi utz ke'tij uwach taq tiko'n.
1. Pa taq wa q'ij xo'k'owik e juwinaq ri winaq _____ kichak.
2. Pa ri saq'ij oxib' ri no'j wuj _____ kiwach.
3. Jalajoj kiwach ri wa _____ ronojel q'ij.
4. Jampa' xinto su _____.
5. Jampa' kink'iso, chanim _____ che ri wachalal.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

1. Xjun ik' sib'alaj ri wuj _____ kiwach.
2. Chwe'q _____ wa' pa juyub' che uk'amik nusi'.
3. Iwir _____ pa tyox chi kiwach k'ya'laj taq winaq.
4. Tajin _____ jun usu't le nan.
5. Kinxol uwach ri wa _____.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi kakab'il tijoxel chib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm taq le juch', xuquje' rajawixik chi jujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Xujach, ulew Iwir xujach qulew ri nutat.
1. Katz'ib'an, wuj _____
2. Kink'ayij, ak' _____
3. Tajin, kachakunik _____
4. Kinxojowik, nan _____
5. Xinkem, po't _____

TIJO'NIJIK 12 RI NIM UCHOLAJ RI UYA'IK JUN UTZALAJ Q'ALAJISANEM

Extraida de: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Meeting.jpg> - Autor: CEJISSA

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj.

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Kiriqik su ri kakib'ij taq ri winaq pa uwi' jun b'antajik, kiriqik taq b'antajik, kiriqik su ri kakichomaj taq winaq pa uwi' jun b'antajik.

Ub'e'al chak: chasik'ij le jun sik'in uwach wuj, chata ub'e ucholaj ronojel ri kub'ij.

Kab'ixik katzijox chi kixol le winaqib' chi are nim ucholajil jun wachib'al chi uwach jun uk'iyal tzijonem. Are wa' kub'ij, chi jun che le ucholajil jun nab'e q'alajisanem are nim upatan we qas kaq'alajisaj ri ub'e'al.

Le nab'e q'alajisanem kab'anik chi' kaq'alajisanik chi jun winaq kub'an uq'alajisaxik ruk' tzijonem, xuquje' ruk' uk'utwachinem uch'akulal, ri kano'jinik rachi'l ruk' ri uchomanem. Ri uk'utunsaxik uwach chi kub'an jun utzalaj q'alajisanem nim upatan wa' rumal che, apachike winaq katz'yaqinik jacha' ri kajawatajik are taq kab'e pa jun nab'e tzijonem rumal utzukuxik uchak.

¿Jas kajawatajik kab'ano are chi' kaya' jun utz q'alajisan jawije' ri kajawataj wi?

1. Nab'e, chak'utunsaj jachike ri qas ab'antajik ruk' ri ano'jib'al are qas wa' kaq'alajisan ri ab'antajik ucholajil ri kano'jinik, man utz taj are kawesaj qas kano'jin jun awajil atz'aqat.
2. Chattz'aqatisanoq jacha' ri kajawatajik rumal ri ucholajil xuquje' chatno'jinoq jacha' kaja-wataj pa ri k'olib'al jawije' katriqitaj wi. Chakojo le tzijonem kawajtajik jawije' katchakun wi, xuquje' chakojo qas le kakoj chi kixo'l ri awachi'l.

3. Qas chakojo ri ano'jinem chi kixo'l ri winaq pa ri awokaj. Chak'utunsaj ri ki'kotemal are chi katob'an chawe pa ri nab'e aq'alajisanem chi kiwach ri awajil atz'aqat. Chattze'tzotik xuquje' chak'utu' ri loq'ob'al ib'.
4. Chanimaj ri kino'jinem ri e winaqib' pa ri awokaj.

Le nab'e taq q'alajisanem kuq'alajisaj ri qas ub'e'lal xuquje' ri ub'e'lal taj are chi' taq ri winaq kakiq'alajisaj jun jasach che man qas ta are' kib'antajik. Rumal wa', ma kab'ij ta tzij che jun ajil tz'aqat rumal ri kilitaj che, xa ne' qas chawila' na ri qas ub'antajik. Are wa' ya'tal uloq uq'alajisaxik pa le rilik uwach atz'yaq ub'ina'am Disney, chi'l pa le La Bella y la Bestia. La nab'e q'alajisanem wene' kub'an uk'utunsaxik ri qas ucholajil kak'utunsaj jun winaq. Necher na katkowin taj kawesaj ano'jib'al chi rij taq wa' we jastaq.

K'amom pa ri k'exwuj: <https://www.importancia.org/primer-a-impresion.php>

Ub'e'al chak: chatzijo che jun awachi'l pa uwi' ri jun sik'in uwach wuj xab'ano, pa uwi' su ri kab'ix pa uwi' ri jun b'antajik, pa uwi' su ri b'antajik xariqo, su ri kichomanik taq winaq xariqo.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kub'an tz'ib'anem pa uwi': Ri unimal ub'e, ucholaj ri uya'ik jun utzalaj q'alajisanem. kuko'j ronojel ri kata'ik: Ub'i', su pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem, utz'ib'axik ronojel pa uwi' ri kab'an wi ri atz'ib'anem, xuquje' utz'ib'axik su ri kab'ix pa uwi', utz'ib'axik taq no'j ri kuya uchuq'ab' ri tajin katz'ib'axik, ri ulemik taq ri kuya uchuq'ab' ri tajin katz'ib'axik, ri utz'apixik ri tz'ib'anem.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: ub'anik tz'ib'anem pa uwi': Ri unimal ub'e, ucholaj ri uya'ik jun utzalaj q'alajisanem. Rajawixik kok ronojel ri kata'ik ri:

1. Ub'i', su pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem.
2. Utz'ib'axik ronojel pa uwi' ri kab'an wi ri atz'ib'anem, xuquje' utz'ib'axik su ri kab'ij at pa uwi'.
3. Utz'ib'axik taq no'j ri kuya uchuq'ab' ri tajin katz'ib'axik, ulemik taq ri kuya uchuq'ab' ri tajin katz'ib'axik.
4. Utz'apixik ri tz'ib'anem.

[illegible]

This image shows a blank sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

[illegible]

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

Tijo'nijik 9-12

1. Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le jujun tzij e tz'ib'atal ikim.

kichak utz man utz taj k'axk'olil k'iyem uchuq'ab' yab'ilal kipatan

0. _____ Ke'xik'in le alab'om e b'enaq pa kichak.
1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____

2. Ucholajil tzij

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, rech qas katataj ri ucholaj ri kub'ij.

Sib'alaj rajawixik chi ri k'amal taq ke taq ri chak qas are ri ukolomal, ub'e _____ che ri uchomaxik ri kichak. Rajawixik jampa' kajeq ub'anik jun _____ chi ri k'amal taq b'e ke'kub'i'k, kakib'an jun nimalaj chomanik pa uwi' _____ ri rajawixik che ri _____ ri chak kaki-jeqo, We qas _____ wa' wa jun chomanik xuquje' sib'alaj utz kel ronojel ri chak.

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, chatz'ib'aj ri tzij e rajawixik na pa le juperaj tz'ib'anik, rech qas kata' ucholaj le kuya ub'ixik, are chakojo che le tzij e mulinik.

ub'e ucholaj uk'utik ub'antajik uk'aslemal

Ri kitijoxik ak'alab' jun chak nim _____, nim _____, rumal chi pa uq'ab' ri ajtij k'o wi ri uya'ik, ri _____ nimaq taq no'j che ri tijoxel. Ri nimaq taq no'j kuriq ri tijoxel, are taq wa' kakik'am ub'e pa ronojel ri _____ ri _____.

3. Sik'in uwch wuj

Ub'e'al chak: chasik'ij uwach le sik'in uwach wuj, chata ub'e, ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Pa ucholajil ri utzwachil kuya' ri Molaj rech utzwachil pa ronojel uwachulew (OMS) rech ri junab' 1948, kub'an uq'alajisaxik chi le utzwachil kuya' jun utz k'iyem, utz chomanik chi'l ri k'iyem chi kixo'l taq winaqib' xuquje' ri tob'an ib' pa uq'ab' ronojel uwach yab'il; ri jun utzwachil are kuq'alajisaj ri ki'kotemal kariqitaj pa uk'aslemal ri winaq rumal rech ri uk'iyem chi kixo'l ri e achalaxik chi'l ri e ajil tz'aqat.

Man k'o ta qas uk'iyal k'axk'olil kaq'aljisan retzelal le k'iyem jacha' le utzwachil rachi'l le job'rob'sanem pa le chak patan, che keya'ow uchuq'ab' taq le yab'ilal, le kamsanik, le kosem, le q'i'tajem, b'isonem, sachem. Le nima'q taq eta'manelab' rech utzwachil kakiriq uk'axal rumal rech taq we yab'ilal rumal rech le kichak kipatan. (Puerta, et al, 2011).

Rumal rech taq we chak pa le k'olib'al jawije' kab'an wi taq we chak patan katajin kak'extajik, kaq'alajin ujelk'atijem ruk' le utzwachil rech le ajchak xa jeri', kak'extaj le nab'e taq ucholajil le k'olib'al taq chak. Man xa ta jun ucholajil uwokik, le e molaj taq ajchakib' ya'talik kakib'an uq'ab' le kajawataj chi kech le uk'iyal chi'l chi kech le chi jujunal.

Le nima'q taq yab'ilal, jacha' le nawalijsam uloq rumal taq le tojtal taq chak jawije' kaya'taj wi jun raltojonik, pine' qas pa le ub'e'al ucholajil na k'amom ta uq'ab'ib'al rumal taq le kaxlan taqanik xuquje' sib'alaj etzelam upatanixik.

Le utzwachil rech le ajchak katajin kab'e pa k'axk'olik rumal che chi saqil b'anatal uloq, pa le uramajil le chak rachi'l le okem pa le jalajoj taq uramajil che kub'an k'ax pa le uk'aslemal, kuya' q'oxom anima'aj, q'oxom rech kosem. Le kilik kikajmaxik le e yawab'ib' kuya' q'oxom pa taq le ib'och'il. Xuquje' q'alajisam chi kuq'at uwach uchuq'ab'il le urayixik chakunem pa le k'olib'al chak. Ronojel uwach taq we k'axk'olil xuquje' kuq'at uwach le b'enam pa chak, we kak'ulmataj wa' kuya' jun tzaq che le ch'akanem chi rij le chak patan pa le tinamit, rumal k'u rech wa' rajawaxik kab'an uq'atexik taq uwach ruk' taq taqanik (Retamales Hormazabal, et al, 2004; Sierra, et al, 2009). Jujun che taq we q'atb'al uwach k'o chik pa le taqanik, le qas q'alajinaq wi are pa le Taqanik rech le uk'extajem chak patan 30/2011, che kub'an q'atojtzij chi kech le e yawab'ib'.

K'amom pa ruchak ri: Concepción Nieto Morales

Ub'e'al chak: chatzijoj che jun awachi'l su ri xariq pa uwi' ri qas xraj ri tz'ib'anel xub'ij ruk' ri utz'ib'anem xub'ano.

Tz'ib'anem

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj juperaj tz'ib'anik pa uwi' jun k'ayewal ariqom at pa achak. xuquje' chatz'ib'aj su ri xab'an che ri uto'ik awib'.

Ub'e'al chak: chajuchu' ruk' kaq atz'ib'ab'al ri uk'u'x ri atz'ib'anem.

TIJO'NIJIK 13 UCHOLAJIL

¿Jas ri' ri ucholajil ri nim taqanik?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le jun sik'in uwach wuj.

Ucholajil ri nim taqanik

Pa ronojel taq wokaj kachokonsab'ex jujun taq ucholajil **taqanik** eta'matal uwach kumal le uk'iyal xuquje' nim upatan. **Qonojel** qeta'm chi man ya'tal taj kaqab'an le b'anojtzij, man utz taj kab'an le elaq' xuquje' we man kakoj ta achuq'ab' chi uq'atab'axik uwach man kariq ta ri **utzil**. Ronojel wa' we jujun **ucholajil** taqanik rajawaxik kachokonsab'ex apawije' chi k'olib'al apawije' chi uq'ijol. Are kub'ij pa kitzijonem ri uk'iyal chi "ucholajil nim taqanik".

K'i che taq we **jalajoj** taq **eta'mab'al** no'jib'al kaqachokonsab'ej **ronojel** q'ij k'amb'ejam uloq ruk' le tzijom pa le kaxlan Uchuch Wuj. Jacha' le ya'tal kan ub'ixik kariqitaj pa le **Pixab'** rech Tyox Mateo, ri K'ajoloxel xuya' kan jun taqanik chi kech konojel winaqilal: che'aloq'oj ri awajil atz'aqat jacha' ri kawaj at katloq'oxik.

We jun **k'utunsanik** no'jib'al xk'am uq'ab'ib'al jacha' jun ucholajil nim taqanik pa uq'ijol ri kaxlan kojb'al. We kanimax wa', kakowinb'ex uq'atik uwach taq le k'axk'olil che kujaq ub'e'al le loq'ob'al ib' chi kixo'l le winaqib'. Man xaq ta jun kaxlan taqanik wa', xa ne' **kachokon** chi kech winaqib' apa-chike ri kikojb'al kino'jib'al.

Pa jujun utzijob'elil kariqitaj jun nim taqanik

- Rumal ukojik usachik uwach ri pwaq k'o jujun taq utzijob'elil che nim ucholajil, jacha' le jun no'jib'al ya'talik che man utz taj kab'an usachik le pwaq we man kab'an ta nik'aj uk'olik are chi nim ri ralch'akanik kuya'o.
- Pa ri usolik uxe'al ri k'ulmatajinaq, ronojel solinel uxe'al reta'am chi rajawaxik kuto' ri usolinem ruk' taq le b'im tzijom uloq xuquje' che le k'axkolil chi jujunal man kub'an ta uq'atik uwach le qas ucholajil kariqitajik.
- Apachike wi umolajil nim ajk'ayinel che kuk'ayij jun jastaq rajawaxik man kusach ta wi ub'anik ri utz kik'ulaxik le ajloq'omanelab'.
- Pa ri urayixik ub'anik q'ataltzij, konojel chi rajchak q'atb'altzij ya'talik kub'an utz kilixik kikajmaxik ri e uk'iyal.
- We k'o jun karaj reta'maxik jun kaxlan ch'ab'al rajawaxik kunimaj chi utz reta'maxik kub'ano we kukoj uchuq'ab', kutzaq uq'ij che ri eta'manik.
- We jujun k'amb'ejab'al taq tzij kuya' jujun taq no'jib'al chi qech pa uk'iyal: we man kaqanimaj ta ri ucholajil ri nim taqanik kariqitaj jun k'axk'olil.

K'amom pa ri k'exwuj <https://www.importancia.org/regla-de-oro.php>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzalij kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Le utz kaqab'an le b'anojtzij?

2. ¿Su kachomaj ri at pa uwi' ri ucholajil ri nim taqanik?

3. ¿Su kachomaj pa uwi' wa ri': che'aloq'oj ri awajil atz'aqat jacha' ri kawaj at katloq'oxik?

4. ¿Su kachomaj pa uwi' ri jun no'jib'al ya'talik che na utz taj kab'an usachik le pwaq we na kab'an ta nik'aj uk'olik are chi nim ri ralch'akanik kuya'o?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

taqanik	qonojel	utzil	ucholajil	k'i	jalajoj
eta'mab'al	ronojel	pixab'	k'utunsanik	kachokon	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij ikim, xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. K'i ____ K'i taq le k'ak' taq no'j kakiyakan le sik'in taq uwach wuj kaqab'ano. ____
1. Taqanik _____
2. Qonojel _____
3. Utzil _____
4. Ucholajil _____
5. Jalajoj _____

Ucholajil tzij

Kikojik silob'enik taq tzij ri kakib'ij chi xok'ow ri kakiya ub'ixik.

Ub'e'al chak: che'asik'ij le tzij e tz'ib'atalik. xuquje' che'aq'axaj cho ri awuj.

Iwir jampa' xinb'e pa nuchak, xinch'ob' uwach jun je'likalaj ali.

Iwir pa xe'qal jampa' xinb'an ri wa re xe'qa'l ri nunan xch'aw uluq.

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. Iwir _____ xinloq' _____ jun numulq'ab'.
1. Xjun junab' _____ chi uchi' ri cho ub'i' Atitlán.
2. Xjun ik' _____ yab'il, rumal ri' man xinchakun taj.
3. Mer _____ oj pa k'ayb'al.
4. Kab'ajik _____ pa ri b'e, xuriq kax we waqan.
5. Xkeb' q'ij _____ kan ri nunan.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

1. Xkeb' junab _____ ri wulew.
2. Iwir _____ ri nuwuj.
3. Oxoqir _____ jun nuk'olib'al pa k'ayib'al.
4. Xwaqib' q'ij _____ xintzaj ri nutem.
5. Mer _____ ab'ix.

Tijonik ib'3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Xinmeso, ja _____ Iwir xinmes uwa ja. _____
1. Xinch'ajo, k'olib'al _____
2. Xintiko, kinaq' _____
3. Xinch'upu, alanxax _____
4. Xinb'ixonik, winaq _____
5. Xinatinik, tuj _____

TIJO'NIJIK 14 UCHOLAJIL RI NIM TAQANIK

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik.

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Kusik'ij jun wuj, kub'ij su ri kachomax pa uwi'.

Ub'e'al chak: chasik'ij le jun sik'in uwach wuj. Chata ub'e ucholaj su qas ri kuya ub'ixik.

Pa ronojel taq wokaj kachokonsab'ex jujun taq ucholajil taqanik eta'matal uwach kumal le uk'iyal xuquje' nim upatan. Qonojel qeta'm chi man ya'tal taj kaqab'an le b'anojtzij, man utz taj kab'an le elaq' xuquje' we man kakoj ta achuq'ab' chi uq'atab'axik uwach man kariq ta ri utzil. Ronojel wa' we jujun ucholajil taqanik rajawaxik kachokonsab'ex apawije' chi k'olib'al apawije' chi uq'ijol. Are kub'ij pa kitziyonem ri uk'iyal chi "ucholajil nim taqanik".

K'i che taq we jalajoj taq eta'mab'al no'jib'al kaqachokonsab'ej ronojel q'ij k'amb'ejam uloq ruk' le tzijom pa le kaxlan Uchuch Wuj. Jacha' le ya'tal kan ub'ixik kariqitaj pa le Pi-xab' rech Tyox Mateo, ri K'ajoloxel xuya' kan jun taqanik chi kech konojel winaqilal: che'aloq'oj ri awajil atz'aqat jacha' ri kawaj at katloq'oxik.

We jun k'utunsanik no'jib'al xk'am uq'ab'ib'al jacha' jun ucholajil nim taqanik pa uq'ijol ri kaxlan kojib'al. We kanimax wa', kakowinb'ex uq'atik uwach taq le k'axk'olil che kujaq ub'e'al le loq'ob'al ib' chi kixo'l le winaqib'. Man xaq ta jun kaxlan taqanik wa', xa ne' ka-chokon chi kech winaqib' apachike ri kikojb'al kino'jib'al.

Ub'e'al chak: chatzijoq che jun awachi'l su ri kachomaj pa uwi' le jun sik'in uwach wuj xab'ano.

Uchakuxik tz'ib'anem

Kub'an tz'ib'anik pa uwi' Ucholajil ri nim taqanik. kutz'ib'aj wa': Ub'i', su pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem, rokib'al tz'ib'anem (juperaj tz'ib'anem), upam ri tz'ib'anem (kaperaj tz'ib'anem), utz'apixik ri tz'ib'anem. (juperaj tz'ib'anem).

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chab'ana ri atz'ib'anem pa uwi': Ucholajil ri nim taqanik. Rajawixik katz'ib'ax ronojel ri kata'ik ri:

1. Ub'i', su pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'ananem.
2. Rokib'al tz'ib'anem (juperaj tz'ib'anem).
3. Upam ri tz'ib'anem (kaperaj tz'ib'anem).
4. Utz'apixik ri tz'ib'anem. (juperaj tz'ib'anem).

Ub'e'al chak: chasik'ij cho jun awachi'l su ri xatz'ib'aj.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

TIJO'NIJIK 15 RI UTZIL

Fuente: USAID/Reforma Educativa en el Aula

¿Su kachomaj pa uwi' ri utzil?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le jun sik'in uwach wuj.

Lajuj raqanib'al rumal uriqik ri utzil

Qonojel kajawataj chi qech uriqik ri utzil pa ri **qak'aslemal** necher uk'iyal chi winaqib' xew **kaka-chik'aj** uwach man kekowin ta wi chi **uriqik**. Uriqik ri utzil, are kub'ij wa' chi kaqariq chi utzil **ki'kotemal qarayim** uloq uwach pa uxe'al ri qachak **qachomanik**, ronoje wa' kak'ulmataj wi apawije' pa ri qak'aslemal. Konojel le winaqib' che kirayim uloq uriqik ri utzil ub'anom **junam** kiwach. Rumal k'u rech wa', cholajim uwach we jujun taq raqanib'al rumal uriqik ri utzil:

1. Chacholajij rayib'al awanima
Chacholajil jachike ri kurayij ub'anik ri awanima rumal rech ri ak'aslemal, chasuk'maj ucholajil che kuya' b'e chi uriqik jachike ri rayib'al ak'u'x.
2. Chaq'ata' **uk'olib'al** ri rayib'al ak'u'x.
Chasaqirisaj rij jachike ri kurayij ak'u'x kariqo, we chokonisab'al taq jastaq, on rutzil ak'aslemal.
3. Chaq'ata' rij rajlab'alil chi'l uq'ijol
Man junam taj we xaq kab'an ub'ixik: "kwaj kinch'ak sib'alaj nurajil" ruk' le: kwaj kinchak' \$2000 chi ik'ilal. Chaq'ata' rij ri qas rayib'al ak'u'x kawaj kariqo.
4. Chab'ana' ri jachanik are chi katch'akanik.
Chajacha' uwach ri rayib'al ak'u'x pa taq alaj taq chak, are chi qas utz kariq ub'anik ri ucholajil chi jujunal pa no'jimal.

5. Chaka'yej apanoq ri ch'akanem
Jun ucholajil nim upatan, are ri uka'yexik ri ch'akanem. Chaka'yej na awib' at pa uk'isb'al rech jawije' akomom wi ri achuq'ab'.
6. Chanojisaj awib' ruk sak'ajil
Le sak'ajil katuto' chi ub'anik ri achak patan, katresaj pa uq'ab' ri saq'oril che xa katuk'am b'i pa uq'ab' ri k'axk'olil.
7. Man kaya' ta wi awib' pa uq'ab' ri **ch'akanem**
Chaq'ab'a' ak'u'x, chakojo' achuq'ab', na kaya' ta wi awib' pa uq'ab' ri ch'akanem, are qas wa' katto'wik are chi kawa'lij awach, we kawilo chi kaya'taj ri k'axk'olil pa ri ab'e, maya' tzij chi rij jun chik rumal rech we k'axk'olil xariqo.
8. Chak'amb'ejaj awib'
Chayaka' awib', chakojo' achuq'ab' chi awach aq'anoq are chi kariq wi ri utzil amaq'el, na katuxlan taj pine' ariqom ri utzil.
9. Qas chana'a' chi naqaj k'o wi ri urayib'al ak'u'x, urayib'al awanima
Chacholajij ri urayib'al ak'u'x, urayib'al awanima jacha' jun ab'e. Pine' kana'o chi naj k'o wi, chaq'ab'a' ak'u'x pa ri ab'e.
10. Junelik chatk'ola pa ri ch'akanem.

K'amom pa ruchak re: Juan Sebastián Celis Maya

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzalij kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Le qonojel kajawataj chi qech uriqik ri utzil pa ri qak'aslemal?

2. ¿Su ri kuya ri uriqik ri utzil?

3. ¿Chab'ij su kachomaj pa uwi': Chaq'ata' uk'olib'al ri rayib'al ak'u'x?

4. ¿Su kab'ij pa uwi'wa': Chanojisaj awib' ruk sak'ajil?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

ch'akanem	qak'aslemal	kakachik'aj	uriqik	ki'kotemal	qarayim
qachomanik	junam	uk'olib'al	rij	chasaqirisaj	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij ikim, xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Junam_____ Qonojel uj junam._____
1. Ch'akanem_____
2. Qak'aslemal_____
3. kakachik'aj_____
4. Uriqik_____
5. Ki'kotemal_____

Ucholajil tzij

kikojik silob'enik taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atalik xuquje' chaq'axaj cho ri awuj.

Matchakunik.
Machapo.
Mujab'ij.
Mujach'ikmij.

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. Chachajij le awaqan_____ matsolob'ik._____
1. _____ rajawixik la' kachajij jun aq'ab'.
2. _____ ko kachapo.
3. _____ we kab'ij kayaj la'.
4. _____ pa ch'aweb'al jampa' kab'inisaj ch'ich'.
5. _____ Sib'alaj atz'am.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

1. _____ we kojuta ri nunan kojuyajo.
2. _____ rumal man k'o ta chi ch'ich' kujk'amow ub'ik.
3. _____ jampa' kujtzijon ruk'.
4. _____ aq'ab', rumal kinwaj ma'tam kinwa'lijik.
5. _____ chi uj xujloq'ow jun uwa.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Mujaporoj, ali _____ Chab'ana mayij, toqob' ali _____ mujaporoj. _____
1. Mab'ij, tat _____
2. Mujaxib'ij, ala _____
3. Mujab'ij, k'amal b'e _____
4. Matzaqo, siwan _____
5. Matak'ale'j, waqan _____

TIJO'NIJIK 16 UB'ENIB'AL RI OPANEM PA RI UTZILAL

Rilik chik ri xriq kan pa ri ti-jo'nijik ri k'ate' xok'owik.

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri ti-jo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Usik'ixik jun sik'in uwach wuj, uriqik chi upam tzij ri kakib'ij su taq ri xb'antajik pa cha taq wa nik'aj tzij: Ri nab'e xb'anik, tek'uri' xb'anik, jeri' xb'anik, pa k'isb'al are wa' ri xb'antajik.

Ub'e'al chak: chab'ana le jun sik'in uwach wuj. Chata ub'e ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Pa ronojel taq wokaj kachokonsab'ex jujun taq ucholajil taqanik eta'matal uwach kumal le uk'iyal xuquje' nim upatan. Qonojel qeta'm chi man ya'tal taj kaqab'an le b'anojtzij, man utz taj kab'an le elaq' xuquje' we man kakoj ta achuq'ab' chi uq'atab'axik uwach man kariq ta ri utzil. Ronojel wa' we jujun ucholajil taqanik rajawaxik kachokonsab'ex apawije' chi k'olib'al apawije' chi uq'ijol. Are kub'ij pa kitzijonem ri uk'iyal chi "ucholajil nim taqanik".

K'i che taq we jalajoj taq eta'mab'al no'jib'al kaqachokonsab'ej ronojel q'ij k'amb'ejam uloq ruk' le tzijom pa le kaxlan Uchuch Wuj. Jacha' le ya'tal kan ub'ixik kariqitaj pa le Pixab' rech Tyox Mateo, ri K'ajoloxel xuya' kan jun taqanik chi kech konojel winaqilal: che'aloq'oj ri awajil atz'aqat jacha' ri kawaj at katloq'oxik.

We jun k'utunsanik no'jib'al xk'am uq'ab'ib'al jacha' jun ucholajil nim taqanik pa uq'ijol ri kaxlan kojib'al. We kanimax wa', kakowinb'ex uq'atik uwach taq le k'axk'olil che kujaq ub'e'al le loq'ob'al ib' chi kixo'l le winaqib'. Ma xaq ta jun kaxlan taqanik wa', xa ne' kachokon chi kech winaqib' apachike ri kikojb'al kino'jib'al.

Ub'e'al chak: chatzijoj che jun awachi'l pa uwi' ri sik'in uwach wuj xab'ano, chatzijoj che su xariq pa uwi' ri tzij ri kakib'ij su taq ri xb'antajik pa cha taq wa nik'aj tzij: Ri nab'e xb'anik, tek'uri' xb'anik, jeri' xb'anik, pa k'isb'al are wa' xb'antajik.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kub'an tz'ib'anem pa uwi': Ri utzilal, kuya chuq'ab', kuya ki'kotemal, ku'yak ri winaq, ri tz'ib'anik ruk'am wa': Ub'i', su pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem, rokib'al tz'ib'anem (juperaj tz'ib'anem), upam ri tz'ib'anem, ke'lem su taq ri rajawixik rech kariq ri utzilal, rajawixik ka'koj tzij ri kakib'an taqanik, utz'ib'axik ri utz'apixik ri tz'ib'anem.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chab'ana ri atz'ib'anem pa uwi': Ri utzilal, rajawixik chi ri katz'ib'axik kuya uchuq'ab', kuya uki'kotemal, ku'yak ri winaq. Rajawixik katz'ib'axik ronojel ri kata'ik ri':

1. Ub'i', su pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem
2. Rokib'al tz'ib'anem (juperaj tz'ib'anem)
3. Upam ri tz'ib'anem, ke'lem su taq ri rajawixik rech kariq ri utzilal, rajawixik ka'koj tzij ri ka-kib'an taqanik.
4. Utz'ib'axik ri utz'apixik ri tz'ib'anem.

[illegible]

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

Tijo'nijik 13-16

1. Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le jujun tzij e tz'ibatal ikim.

kino'jib'al taqanik qeta'm uchuq'ab' q'atenik utzil pa k'isb'al nim

0. _____ Sib'alaj nim ri qano'jib'al qonojel ri uj k'o waral. _____
1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____

2. Ucholajil tzij

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, rech qas katataj ri ucholaj ri kub'ij.

_____ jun tat chwe chi ri are' jampa' ak'al na _____ b'elejeb' uch'e'al ralanxax.
_____ chwe chi xjun ik' _____ ub'i ri umam che ri kiquasaxik kiwach ri alanxax,
xkunik _____ lajuj k'at che alanxax.

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, chatz'ib'aj ri tzij e rajawixik na pa le juperaj tz'ib'anik, rech qas kata' ucholaj le kuya ub'ixik, are chakojo che le tzij e mulinik.

nan pop ak'al k'ayb'al pwaq

Jun _____ xutzijoj chwe chi ri are' xutijoj rib' che ri kib'anik taq _____, rumal jampa'
_____ na xrilo chi ri rati't xu'b'an pop. Xuquje' xub'ij ri nan chwe chi xb'e ruk' ri rati't pa
_____ re ri kitinamit che ri kik'ayixik ri pop. Xub'ij xuquje' chi ri rati't jampa' xkunik
xu'k'ayij ri upop xuloq' kiti', kipix che ri _____ xuch'eko.

3. Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chab'ana le jun sik'in uwach wuj, chata ub'e ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Pa ronojel taq wokaj kachokonsab'ex jujun taq ucholajil taqanik eta'matal uwach kumal le uk'iyal xuquje' nim upatan. Qonojel qeta'm chi man ya'tal taj kaqab'an le b'anojtzij, man utz taj kab'an le elaq' xuquje' we man kakoj ta achuq'ab' chi uq'atab'axik uwach man kariq ta ri utzil. Ronojel wa' we jujun ucholajil taqanik rajawaxik kachokonsab'ex apawije' chi k'olib'al apawije' chi uq'ijol. Are kub'ij pa kitzijonem ri uk'iyal chi "ucholajil nim taqanik".

K'i che taq we jalajoj taq eta'mab'al no'jib'al kaqachokonsab'ej ronojel q'ij k'amb'ejam uloq ruk' le tzijom pa le kaxlan Uchuch Wuj. Jacha' le ya'tal kan ub'ixik kariqitaj pa le Pixab' rech Tyox Mateo, ri K'ajoloxel xuya' kan jun taqanik chi kech konojel winaqilal: che'aloq'oj ri awajil atz'aqat jacha' ri kawaj at katloq'oxik.

We jun k'utunsanik no'jib'al xk'am uq'ab'ib'al jacha' jun ucholajil nim taqanik pa uq'ijol ri kaxlan kobj'al. We kanimax wa', kakowinb'ex uq'atik uwach taq le k'axk'olil che kujaq ub'e'al le loq'ob'al ib' chi kixo'l le winaqib'. Man xaq ta jun kaxlan taqanik wa', xa ne' kachokon chi kech winaqib' apachike ri kikojb'al kino'jib'al.

Ub'e'al chak: chatzijo che jun awachi'l le utz, le man utz taj ukojik pa ri ik'aslemal ri kub'ij le sik'in uwach wuj.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj keb'peraj tz'ib'anik pa uwi' ri rajawixik kub'an jun winaq rech kuriq utzilal pa ri uk'aslemal.

Ub'e'al chak: chajuch'u' ruk' kaq atz'ib'ab'al keb' tzij ri nim kib'e, kicholaj pa ri atz'ib'anik. Chatz'ib'aj jun chomanik jawi ka'koj wi le keb' tzij xe'ajuch' ajsik.

Chatatab'ej we jujun taq no'jib'al pwi' le uk'utunik jun utz no'jinem

K'o jujun taq mul man kaqakoj taj jas le kichomanik taq le ajil tz'aqat chi rij le qachak kaqab'ano: ruk' ne jun ilawachinik on ruk' utzalixik uwach keb' oxib' taq tzij, rumal uriqik we jun ajil tz'aqat che k'ate' xqta'maj uwach wene' are la' le katajin kaqatzukuj, wene' k'o chi uwach jun ajo's winaq on chi uwach jun ajno'j winaq, pine' man qas ta katzijonik, wene' jun ch'u'j ajil tz'aqat che xa k'axk'olil kuya'o we kab'an tzijonem ruk'. Le jas kakichomaj le ajil tz'aqat chi rij le qachak kaqab'ano are taq qas kakil qawach, are la' le qas k'o kupatanij rumal che are wa' kujk'utuwik xuquje' kujaq k'ak' qab'e.

Ruk' ri qachak kaqab'ano chi qonojel kujkilo kaketa'maj qawach le e nik'aj chik e ajil tz'aqat, katikitaj uloq ruk' ri ub'antajik qak'iyem, kanimar ruk' ri man kaqak'am ta uq'ab'ib'al uj chi'l ruk' ri kilitaj che ri qachak kaqab'ano. Ya'tal k'ut kaqachajij ronojel taq ri qachak qapatan kaqab'ano, are chi qas utz qilik kakib'an le e nik'aj chik xuquje' are chi utz ri kichomanik kakikoj chi qech. Are taq we kasach ucholajil wa', pine' xa ruk' jub'iq', kaqakoj ri uk'axal pa kijolom le taq kujilowik pa junelik wi, che man kakowinb'ex ta chi usuk'mayixik.

Pa taq we q'ij kamik, k'i ri rajawaxik rumal uchajixik qib', pa taq we wokaj chi jujunal k'o jawije' kaqak'ol wi ronojel ri kaqilo kaqato, kakowinik karelesaj taq wachib'al, ronojel le kilitajik katatajik utz kak'olik, apachike chak patan che man utz ta kakowinb'ex uk'olik che aninaq chik kajab'ux uwach pa le ya'l taq tzijol pa le kematz'ib', che xa pa jub'iq' kujuya' pa ri k'ax pine' qab'anom uloq utz paqalinaq uloq.

Le qawachinem man xaq ta xew kilitaj pa le qano'jinem, ri kujatz'yaqinik, ri kaqapatzb'ej qib'; ri qano'jinem are taq kujtzijonik xuquje' kujuk'ut chi iwach konojel le kujto'wik kujilowik; pine utz taq tzij le kaqakoj pa ri qach'awem qatzijonem, rumal che are wa' kak'utuw le qeta'mab'al, xuquje' ri egele'n uj uk'anaq jacha' ri qak'ixib'al chi kiwach le e nik'aj chik, ronojel wa' ruk'a'm ri uqulal qatzij chi'l ri kaqak'utunsaj. Ri uqulal ri qatzijonem, ri qak'utunsanik ruk' ri qilb'al, le qak'utunik taq ri qaq'ab', rachi'l ronojel ri qasilob'em, are qas kaq'alajisan ub'e'lal ri kaqaj kaqaya' uq'alajisaxik, xuquje' we qas uj wi pwi' taq ri qatzij kaqab'ij ri kaqaj kaqaq'alajisaj. Are taq kujchakun chi utikirisaxik jun wachinem che kaqaj kaqajab'uj uwach are qas utz kaqaq'alajisaj jas qas ri qab'antajik.

Ub'e'al chak: chab'ana ronojel ri kata'ik.

1. Che'atz'ib'aj oxib' b'antajik kilixik che ri uchajixik ri wachinem.

2. Chatz'ib'aj su ri ub'antajik chi ri ch'awem k'o karil ruk' ri wachinem.

3. Chatz'ib'aj juperaj tz'ib', xuquje' chatz'ib'aj jun tz'apib'al re ri tz'ib'anik.

4. Chatz'ib'aj keb' peraj tz'ib'anik, jawi katz'ib'aj wi ri kachomaj pa uwi' jampa' ri winaq kakikoj jun qetal.

UTAS TIJONIK 3

UWACHIB'ENEM

TIJO'NIJIK 17 UCHOLAJIXIK RI UQ'IJOL

¿Jas kachomaj pa uwi' ri ucholajixik ri uq'ijol?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le sik'in uwach wuj.

Ucholajixik ri uq'ijol

Le kuk'exb'ej wi rib' chi kech le winaq che k'o kuwachij ri **kakib'ano**, e **sak'ajib'**, ri kaq'a'i' **kik'u'x** ri ma kaq'a'i' ta kik'u'x ruk' le kakib'ano, keki'kot ruk' ri kakib'ano.

¿"Janik'pa' mul at chomanaq pwi': "Man kab'antaj taj " "Man kinkowin ta chi ub'anik ..."?

Karaj ne' k'i uwach. Qonojel wa' k'o jujun taq mul qab'anom. Wene' kajawataj chi qech, Man kujkowin ta wi **kaqanimarisaj** le uq'ijol ya'tal chi qech. Qonojel ya'tal juk'al kajib' ramaj chi qech pa jun q'ij, wuqub' q'ij pa jun uwuq q'ij. Le **kuk'exb'ej** wi rib' chi kixo'l le winaq che e **sak'ajib'**, ri kaq'a'i' kik'u'x, chi'l ri man kaq'a'i' taj ruk' le kakib'ano, are le uchomaxik rij kakib'ano, xuquje' nim kakil wi ri q'ijol ya'tal chi kech.

Ya'tal che jujun winaq kakib'an utz **uchomaxik** ri q'ijol ya'tal chi kech jacha' ri kajawataj wi chi kech. Ri rajawaxik che jun winaq, wene' ma ya'tal ta che le jun chik. Ri mayowem, **b'isonemon** jachike' k'axk'olil kaya'taj chi qech, wene' are kak'utuwik che na utz ta uchomaxik ri q'ijol qab'anom. Are taq **kareta'maj** aq'an rib' qawach, jachike ri qab'antajik chi'l ri qakujb'al, **kujuto'** chi uka'mik qab'e che taq ri qachomanik chi ub'anik utz ujachik taq le q'ijol ya'talik, pa ronojel jastaq kaya'taj pa qak'aslemal.

Ri taq kek'ulula'n uwach taq ri utz uchomaxik q'ijol are taq wa':

Ri aninaqil

Uchomaxik ub'anik jastaq che k'ax ub'anik.

Man kab'an ta ucholajixik. Man eta'matal taj jawije' xe'kanaj wi kan taq le jastaq, usachik taq uwach chak che aninaq b'anik rij.

Ukojik rij chi we k'o kaqachakuj **amaq'el** k'o kuwachij ri kaqachakuj.

Man ronojel ta qeta'mam uwach chi jastaq.

Man kujkowin ta chi ub'ixik ja'i'.

Man kujkowin ta chi ucholajixik le qachak.

Uq'axexik pa jun chik q'ij-

Kaqaj, man kaqaj taj kaqab'ano.

Man utz ta ucholajixik kaqab'ano.

Kaqariq k'ax chi ucholajixik taq ri qachak.

Kaqaj k'i uwach chak kaqab'an pa alaj uq'ijol.

K'amom pa ri k'exwuj: <http://www.crecimiento-y-bienestar-emocional.com/manejo-tiempo.html>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzaliq kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Janik'pa' mul at chomanaq pwi': "Man kab'antaj taj " "Man kinkowin ta chi ub'anik?

2. ¿Le qonojel ya'tal juk'al kajib' ramaj chi qech pa jun q'ij?

3. ¿Le qonojel ya'tal wuqub' q'ij pa jun uwuq q'ij chi qech?

4. ¿Che'atz'ib'aj oxib' taq b'antajik ri kek'ulula'n uwach taq ri utz uchomaxik q'ijol?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: che'asik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

kujuto'	kakib'ano	sak'ajib'	kik'u'x	amaq'el	kaqaj
uchomaxik	b'isonemon	kareta'maj	kuk'exb'ej	kaqanimarisaj	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij ikim, xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Kujuto' _____ Ri uchomaxik rij ri ub'anik ri qachak kujuto' rech utz kelik. _____
1. Kakib'ano _____
2. Sak'ajib' _____
3. Kik'u'x _____
4. Amaq'el _____
5. Kaqaj _____

Ucholajil tzij

Kikojik jalajoj taq tzij che ri kikojik silob'em taq tzij che ch'awem xuquje' tz'ib'anem.

Ub'e'al chak: che'asik'ij le tzij e tz'ib'atalik xuquje' che'aq'axaj cho ri awuj.

Kek'ulula'n le achi'ab' che le kitat, kinan.

Kab'an awa.

Xe'kanaj chi uxe' le che'.

kujkowin ta chi ub'ixik maj.

Kaqaj k'i uwach chak kaqab'an pa jun q'ij.

Kinb'e na chwe'q che ri rilik ri nunan.

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. _____ Ximb'ixon _____ iwir pa tijob'al.
1. _____ chwe' che ri uxajik uwujil wulew.
2. _____ jach'.
3. _____ uxe' ch'ima.
4. _____ che ri ukolomaxik le b'e.
5. _____ wib' che ujosik tz'olom.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

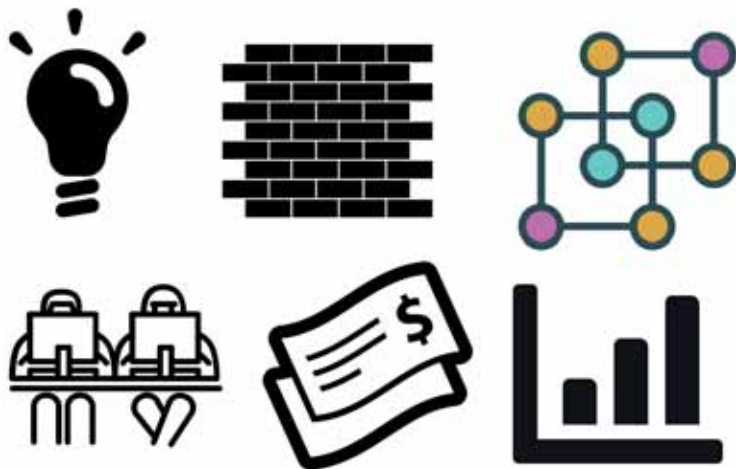
1. _____ che rilik le nutat.
2. _____ qawa.
3. _____ Xelaju' No'j pa wa'katem.
4. _____ ratz'eyaq ri nutat.
5. _____ ri nunan.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Xuchapo, nim _____ Iwir ri nutat xuchap jun nim kar pa ri cho Atitlan _____
1. Xintiko, ab'ix _____
2. Xinch'ajo, uchi' _____
3. Kinsik' na, ixim _____
4. Kinb'inik, juyub' _____
5. Kinwatinisaj, tz'i' _____

TIJO'NIJIK 18 UJ CHOLAJINEL RE Q'IJOL

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Kusik'ij juperaj tz'ib'anik, kach'aw pa kiwi' ri no'j ri kuya ri tz'ib'anel. Kach'aw pa uwi' ri utz'ib'axik b'anom, xuquje' kach'aw pa uwi' ri kaya' ub'ixik pa ri sik'in uwach wuj kub'ano.

Ub'e'al chak: chasik'ij wa jun sik'in uwach wuj, chata ub'e ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Le kuk'exb'ej wi rib' chi kech le winaq che k'o kuwachij ri kakib'ano, e sak'ajib', ri kaq'a'i' kik'u'x ri man kaq'a'i' ta kik'u'x ruk' le kakib'ano, keki'kot ruk' ri kakib'ano.

¿Janik'pa' mul at chomanaq pwi': "Man kab'antaj taj " "Man kinkowin ta chi ub'anik ..."?

Karaj ne' k'i uwach. Qonojel wa' k'o jujun taq mul qab'anom. Wene' kajawataj chi qech, Man kujkowin ta wi kaqanimarisaj le uq'ijol ya'tal chi qech. Qonojel ya'tal juk'al kajib' ramaj chi qech pa jun q'ij, wuqub' q'ij pa jun uwuq q'ij. Le kuk'exb'ej wi rib' chi kixo'l le winaq che e sak'ajib', ri kaq'a'i' kik'u'x, chi'l ri Man kaq'a'i' taj ruk' le kakib'ano, are le uchomaxik rij kakib'ano, xuquje' nim kakil wi ri q'ijol ya'tal chi kech.

Ya'tal che jujun winaq kakib'an utz uchomaxik ri q'ijol ya'tal chi kech jacha' ri kajawataj wi chi kech. Ri rajawaxik che jun winaq, wene' na ya'tal ta che le jun chik. Ri mayowem, b'isonemon jachike' k'axk'olil kaya'taj chi qech, wene' are kak'utuwik che man utz ta uchomaxik ri q'ijol qab'anom. Are taq kareta'maj aq'an rib' qawach, jachike ri qab'antajik chi'l ri qakujb'al, kujuto' chi uka'mik qab'e che taq ri qachomanik chi ub'anik utz ujachik taq le q'ijol ya'talik, pa ronojel jastaq kaya'taj pa qak'aslemal.

Ub'e'al chak: Chattzijon ruk' jun awachi'l pa kiwi' ri no'j ri kuya ri tz'ib'anel re le wuj pa ri utz'ib'anik, chatch'aw pa uwi' ri utz'ib'axik b'anom, xuquje' katch'aw pa uwi' ri jas qas kuya ub'ixik ri tz'ib'anel cho le wuj xutz'ib'aj.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kutz'ib'aj juperaj tz'ib'anik kesax cho jun wuj kachokon chi kech nan, tat ri e k'o kalk'uwal pa ri nab'e, ukab' utas tijob'al. Ri tz'ib'anik karuk'a'j: Ri ub'i', pa uwi' ri kab'an wi ri tz'ib'anem, ri rokib'al tzij, utz'ib'axik ri uk'u'x ri tz'ib'anem, xuquje' rajawixik katz'ib'ax ri tz'apib'al re ri tz'ib'anik.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj juperaj tz'ib'anik kesax cho jun wuj kachokon chi kech nan, tat ri e k'o kalk'uwal pa ri nab'e, ukab' utas tijob'al. Ri tz'ib'anik rajawixik karuk'a'j:

1. Ri ub'i', pa uwi' ri kab'an wi ri tz'ib'anem,
2. Ri rokib'al tzij,
3. Ri utz'ib'axik ri uk'u'x ri tz'ib'anem,
4. Ri utz'ib'axik ri tz'apib'al re ri tz'ib'anik.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

TIJO'NIJIK 19 SAK'AJEM CHOMANIK

¿Su ri' ri sak'ajem chomanik?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le sik'in uwach wuj.

Job' uwach jastaq chi uk'asuxik uwach le sak'ajem chomanik

Ri sak'ajem chomanik apawije' k'olib'al **kariqitaj** wi. Qonojel are taq kujk'iyik ya'tal la wa' we **sak'ajem** chomanik chi qech, xew kub'ana' che man qonojel taj pa junamam kujkowin chi ucha-kub'exik. Ri sak'ajem chomanik ruk' wa' **kaqakuj** ri **qachomanik**, ri ub'anik jun apachike jastaq, uk'iysaxik jun k'ak' chik, are wa' kab'anowk kaqak'utb'ej taq ri **qeta'mab'al**. Maltiyox che taq wa' **kujkowin** chi ub'anik rutzil taq le k'axk'olik, **kaqariq** rutzil taq le k'axk'olil, chi uk'exik uwach taq le k'eyowal kaya'taj pa le qab'e. Qonojel wa' ya'tal chi qech **kaqatzukuj** ub'anik k'ak' taq jastaq rumal uk'ulula'xik uwach taq le k'axk'olil kaqariq pa ri qak'aslemal.

Chatatab'ej we job' ya'b'al no'j che kuya' uchuq'ab' ri qasak'ajem no'j

1. Chatsak'ajanoq

Chatzukuj jun q'ij che qas kachokon chi awech chaya' na kan ronojel taq le jastaq uwach kab'an ronojel q'ij.

Chatk'oloq pa atukelam, chatchomanoq.

2. Chatk'ola chi uxo'l taq jastaq che kuya' ano'jib'al

Chatk'ola chi uxo'l taq jastaq che ketob'an che ri awopanib'al jawije' kawaj katopan wi.

3. Chatqeta ukoq kuk' winaq che e sak'ajib' pa ri kik'aslemal

We katqet ukoq kuk' le winaq e sak'ajib' katuto' are chi kujaq ab'e chi ukojik ri asakajanem.

4. Chak'amb'ejaj awib' chi uriqik k'ak' taq eta'manik

Chatk'ola amaq'el chi uriqik k'ak' taq eta'manik kawil k'u na chi le k'ak' taq jastaq kaya'taj uloq che man ruk' ta chuq'ab'.

5. Chachokonsab'ej we jujun taq no'jib'al rumal uya'ik uchuq'ab' ri asak'ajanem

Le ruxlab' chachalb'e katuto' chi uya'ik uchuq'ab' le uchakunem le achomanik chi aninaqil.

- Le kach'unem kach' kunimarisaj uchuq'ab' ub'inem le kik', are wa' kaya'ow uchuq'ab' le kikiq' pa le **tzantzaq'or**.
- Umuquxik juqub' joron chi uxo'l taq o'lajuj ramaj q'ij kuqasaj uchuq'ab' le kosem.
- Uqumuxik jun alaj xa'r k'atan, juk'al lajuj ramaj q'ij chi uwach le sik'in uwa wuj katuto' che ri achomanik.
- Le uwach muchum taq etz'anem katuto' chi ukojik le achomanik.
- Chak'olob'a' le amoxq'ab' are chi kachakun taq le iboch' pa wikiq'ab' rech le atzantzaq'or.

We jujun taq no'jib'al kachokon chi awech chi ato'ik are chi kariq ri utzil chi ub'anik chi uchokon-sab'exik taq ri asak'ajil.

K'amom pa ri k'exwuj: <https://mejorconsalud.com/5-formas-despertar-la-creatividad/>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzaliy kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Jawi k'o wi le sak'ajem chomanik?

2. ¿Jampa' kujk'iyik le ya'tal le sak'ajem chomanik chi qech?

3. ¿Chatz'ib'aj jun no'j ri kuya uchuq'ab' ri qasak'ajem no'?

4. ¿Le sak'ajem chomanik le kakunik kujuto' jampa' kaqarik k'ayewal?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

kariqitajik	sak'ajem	kaqakujo	qachomanik	qeta'mab'al	kujkowinik
kaqariq	kaqatzukuj	chatatab'ej	tzantzaq'or	kik'	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij ikim, xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Kariqitajik _____ Jampa' kariq k'ayewal rajawixik kato' ib'.
1. Sak'ajem _____
2. Kaqakujo _____
3. Qachomanik _____
4. Qeta'mab'al _____
5. Kujkowinik _____

Ucholajil tzij

Ub'anik utz kikojik ri ucholajil tzij che ri utz'ib'axik jun tzijonik.

Kikojik ri silob'enik taq tzij, ri xokow ri kab'ixik, ri tajin kab'an ri kab'ixik, ri maja' kab'an ri kab'ixik

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzijonik, che'aq'axaj cho ri awuj.

Xinb'ixonik	Xujb'ixonik
Kinb'ixonik	Kujb'ixonik
Tajin kinb'ixonik	Tajin kujb'ixonik
Kinb'ixon na	Kujb'ixon na
Mattzaqik	Mixtzaqik
Minamajij	Mujamajij

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. _____ kinjos _____ jun che'.
1. _____ kinqasaj walanxax.
2. _____ che b'olol.

3. _____ wachoch.
4. _____ pa ch'ich'
5. _____ uwi' nuq'ab', sib'alaj k'ax.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

1. _____ wab'ix chi kiwach ri k'el.
2. _____ alaj taq ak'alab'.
3. _____ uchachib'al jun imul.
4. _____ nuq'ab', rumal kintij nuwa.
5. _____ awib', xa jun me's xok'owik.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm taq le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Tajin, kintz'ib'anik _____ Tajin kintz'ib'aj jun uwuj ri nunan. _____
1. Kinb'iq', jal _____
2. Kixetz'anik, alab'om _____
3. Kinchakunik, tinamit _____
4. Kinb'inik, alaj b'e _____
5. Xinpaxij, b'o'j _____

TIJO'NIJIK 20 UKOJIK RI SAK'AJEM CHOMANIK

Rilik chik ri xriq kan pa ri ti-jo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Uta'ik ucholaj jun sik'in uwach wuj pa uwi' ri sak'ajem chomanik, xuquje' uta'ik ucholaj su ri rutzil. Uriqik su taq ri rajawixik kab'anik rech kariq ri sak'ajem chomanik.

Ub'e'al chak: chatzukuj jun sik'in uwach wuj jawi kariq wi pa uwi' ri sak'ajem chomanik, chariqa chi upam ri utzilal kuya'o. Xuquje' chariqa jas ri nab'e, ri ukab', ri urox rajawixik kab'anik che ri uriqik ri sak'ajem chomanik. K'o wa jun sik'in uwach wuj chi' wene' k'o wi katuto'wi wa', chasik'ij uwach.

Ri sak'ajem chomanik apawije' k'olib'al kariqitaj wi. Qonojel are taq kujk'iyik ya'tal la wa' we sak'ajem chomanik chi qech, xew kub'ana' che man qonojel taj pa junamam kujkowin chi ucha-kub'exik. Ri sak'ajem chomanik ruk' wa' kaqakuj ri qachomanik, ri ub'anik jun apachike jastaq, uk'iysaxik jun k'ak' chik, are wa' kab'anowk kaqak'utb'ej taq ri qeta'mab'al. Maltiyox che taq wa' kujkowin chi ub'anik rutzil taq le k'axk'olik, kaqariq rutzil taq le k'axk'olil, chi uk'exik uwach taq le k'eyowal kaya'taj pa le qab'e. Qonojel wa' ya'tal chi qech kaqatzukuj ub'anik k'ak' taq jastaq rumal uk'ulula'xik uwach taq le k'axk'olil kaqariq pa ri qak'aslemal.

Chatatab'ej we job' ya'b'al no'j che kuya' uchuq'ab' ri qasak'ajem no'j

1. Chatsak'ajanoq

Chatzukuj jun q'ij che qas kachokon chi awech chaya' na kan ronojel taq le jastaq uwach kab'an ronojel q'ij.

Chatk'oloq pa atukelam, chatchomanoq.

2. Chatk'ola chi uxo'l taq jastaq che kuya' ano'jib'al
Chatk'ola chi uxo'l taq jastaq che ketob'an che ri awopanib'al jawije' kawaj katopan wi.
3. Chatqeta ukoq kuk' winaq che e sak'ajib' pa ri kik'aslemal
We katqet ukoq kuk' le winaq e sak'ajib' katuto' are chi kujaq ab'e chi ukojik ri asakajanem.
4. Chak'amb'ejaj awib' chi uriqik k'ak' taq eta'manik
Chatk'ola amaq'el chi uriqik k'ak' taq eta'manik kawil k'u na chi le k'ak' taq jastaq kaya'taj uluq che man ruk' ta chuq'ab'.
5. Chachokonsab'ej we jujun taq no'jib'al rumal uya'ik uchug'ab' ri asak'ajanem

Ub'e'al chak: chatzijoj che jun awachi'l pa uwi' ri jun sik'in uwach wuj xab'ano pa uwi' ri sak'ajem chomanik, chatzijoj che pa uwi' ri utzilal kuya'o, xuquje' chatzijoj che jas ri nab'e, ri ukab', ri urox rajawixik kab'anik che ri uriqik ri sak'ajem chomanik.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kutz'ib'aj jun tzijonik pa kiwi' kajib' jeqol taq chak chi ruk' ri sak'ajem chomanik ke'kunik ke'kik'ayij ri kik'ay. Rajawixik katz'ib'ax wa': Ub'i' ri pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem, rajawixik katz'ib'ax jawi kab'an wi, jampa' kab'anik, rajawixik k'o tzij kakib'an ri winaqib' ri pa kiwi' kab'an wi ri tz'ib'anik, xuquje' rajawixik kab'an jun k'ayewal chi kixo'l rajawixik ke'tz'ib'ax k'i kolomanik ri k'ayewal pa k'isb'al jun rutziberinik.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj jun tzijonem pa kiwi' kajib' jeqol taq chak chi ruk' ri sak'ajem chomanik ke'kunik ke'kik'ayij ri kik'ay. Rajawixik katz'ib'ax wa':

1. Ub'i', ri pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem,
2. Rajawixik katz'ib'ax jawi kab'an wi, jampa' kab'anik,
3. Rajawixik k'o tzij kakib'an ri winaqib' ri pa kiwi' kab'an wi ri tz'ib'anik.
4. Rajawixik kab'an jun k'ayewal chi kixo'l, rajawixik ke'tz'ib'ax k'i ukolomanik ri k'ayewal.
5. Pa k'isb'al jun rutzirib'enik ri k'ayewal.

[illegible]

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

Tijo'nijik 17-20

1. Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le jujun tzij e tz'ib'atal ikim.

chatzujuk kachokonik kab'ano ronojel uxo'l ano'jib'al kik'aslemal qech

0. _____ Chatzujuk ano'j pa taq le sik'in uwach wuj
1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____

2. Ucholajil tzij

Ri ali Saq Kotz'ij

Ri unan, utat ri ali Saq Kotz'ij _____ ri kalk'uwa'l pa tijob'al, Ri ali Saq kotz'i'j ronojel q'ij _____ pa tijob'al. _____ k'ax pa ri ub'enam, ri upetem pa tijob'al rumal ronojel q'ij _____ jun nimalaj nima'. Nim na ri k'ax _____ pa ri q'alaj, rumal ri uwaja'. K'o taq q'ij ri man _____ taj xuq'axaj ri nima', man xb'e ta pa tijob'al. Ri ali Saq Kotz'ij xkunik xuch'ek ri waqib' junab' xutijoj rib' pa ri tijob'al ub'i' Jun Ajpu'

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, chatz'ib'aj ri tzij e rajawixik na pa le juperaj tz'ib'anik, rech gas kata' ucholaj le kuya ub'ixik, are chakojo che le tzij e mulinik.

keb' alab'om siwan kachoch tijob'al

Jun tat ub'i' Tey e k'o _____ uk'ojol, jun ub'i' a Toy, jun chik ubi' a Yux; We keb' _____ sib'alaj aq'ab' ke'wa'lijik ke'b'e che ri reroxik ja', ri ja' ke'kik'ama pa siwan, ke'xik'inik ke'qaj ub'i pa ri _____ che ri uk'amik ri ja'. Jampa' keltzali cho _____, kakitij kiwa tek'uri' ke'b'e pa _____.

3. Sik'in uxaq wuj

Ub'e'al chak: chasik'ij wa jun sik'in uwach wuj, chata ub'e ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Le kuk'exb'ej wi rib' chi kech le winaq che k'o kuwachij ri kakib'ano, e sak'ajib', ri kaq'a'i' kik'u'x ri man kaq'a'i' ta kik'u'x ruk' le kakib'ano, keki'kot ruk' ri kakib'ano.

¿"Janik'pa' mul at chomanaq pwi': "man kab'antaj taj " "Man kinkowin ta chi ub'anik ..."?

Karaj ne' k'i uwach. Qonojel wa' k'o jujun taq mul qab'anom. Wene' kajawataj chi qech, Man kujkowin ta wi kaqanimarisaj le uq'ijol ya'tal chi qech. Qonojel ya'tal juk'al kajib' ramaj chi qech pa jun q'ij, wuqub' q'ij pa jun uwuq q'ij. Le kuk'exb'ej wi rib' chi kixo'l le winaq che e sak'ajib', ri kaq'a'i' kik'u'x, chi'l ri Man kaq'a'i' taj ruk' le kakib'ano, are le uchomaxik rij kakib'ano, xuquje' nim kakil wi ri q'ijol ya'tal chi kech.

Ya'tal che jujun winaq kakib'an utz uchomaxik ri q'ijol ya'tal chi kech jacha' ri kajawataj wi chi kech. Ri rajawaxik che jun winaq, wene' man ya'tal ta che le jun chik. Ri mayowem, b'isonemon jachike' k'axk'olil kaya'taj chi qech, wene' are kak'utuwik che man utz ta uchomaxik ri q'ijol qab'anom. Are taq kareta'maj aq'an rib' qawach, jachike ri qab'antajik chi'l ri qakujb'al, kujuto' chi uka'mik qab'e che taq ri qachomanik chi ub'anik utz ujachik taq le q'ijol ya'talik, pa ronojel jastaq kaya'taj pa qak'aslemal.

Ub'e'al chak: chattzijon ruk' jun awachi'l pa kiwi' ri no'j ri kuya ri tz'ib'anel re le wuj pa ri utz'ib'anik, chatch'aw pa uwi' ri utz'ib'axik b'anom, xuquje' katch'aw pa uwi' ri jas qas kuya ub'ixik ri tz'ib'anel cho le wuj xutz'ib'aj.

Tz'ib'anem

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj juperaj tz'ib'anik kesax cho jun wuj kachokon chi kech tijonelab' ri ke'chakun pa ri nab'e, ukab' utas tijob'al. Ri tz'ib'anik rajawixik kuk'am ub'i wa':

5. Ri ub'i', pa uwi' ri kab'an wi ri tz'ib'anem,
6. Ri rokib'al tzij,
7. Ri utz'ib'axik ri uk'u'x ri tz'ib'anem,
8. Ri utz'ib'axik ri tz'apib'al re ri tz'ib'anik.

Ucholajixik ri uq'ijol

Ri uq'ijol ya'tal chi qech na kub'an taj jachike ri kaqaj kaqab'ano. Ri aninaqil uk'ak'arisanem ri k'aslemal pa taq we q'ij kujriqitaj wi na kuya' ta b'e chi qech kujuxlan jutz'it, rumal uchomaxik ri kaqaj kaqab'ano, uchomaxik jas ri kaqaj kaqab'an man jujun ta mul, che man qas ta jamal uq'ijol are wa' qas kaya'ow uk'axal are chi le qas kakichomaj k'ak' uwach taq chapanem man kekowin taj kakichakuj jas ri kurayib'ej kichomanik.

Eta'matalik chi le *upatanixik ri uqijol* kak'amo'waxik chi jun nim k'axk'olil, jacha' are taq kachomaxik chi jun kuq'at uwach ri kachomaxik are chi' taq sib'alaj chak ri kaqapatanij ub'anik rumal jachike taq ri qarajawaxik.

Rumal k'u wa' we kawaj utz katel pa ri aweta'mab'al aweqe'le'n, che qas utz kel ri achomanik, kaqatz'onoj chi awech katerne'j ucholajixik we jujun taq no'jib'al are chi *kab'an utz rilik upatanixik* ri uq'ijol.

1.- CHACHOLAJIL RI AQ'IJOL

Nim upatan wa' we ucholajixik. Pa ronojel taq usaqirik chaya' juk'al ramaj q'ij che we chak ri' xuquje' are taq katanab'a' ri achak apatan. Chana'taj chi awech we kab'an utz ucholajixik ronojel ri kapatanib'ej kuya' b'e chi awech kacholajij jachike taq ri nim ucholajik xuquje' are chi katq'ax chi uchakuxik le qas nim upatan.

2.- CHACHOLAJIJ TAQ RI ACHAK

¿Jachike le jastaq nim upatan chi'l jachike le utz kiye'x na ub'anik? Are wa' jun k'otb'al chi'aj rajawaxik kab'ano are taq katok chi ucholajixik ri kapatanij, rumal katuto' chi uchomaxik chi no'jimal jachike taq ri nim upatan xuquje' katuto' chi uriqik jachike ri utz kiye'x na ub'anik. Le qas ucholajil are utz we kajach uwach we chak patan pa oxib' ucholajil: aninaq upatanixik, utz kab'anik, chi'l le kiye'x na uchakuxik.

3.- CHAB'ANA' UJAQIK JUN UCHOLAJIL CHAK PATAN

Are taq ariqom chik jachike ri kawaj kapatanij xuquje' ariqom chik jachike taq ri chak patan rajawaxik kab'ano, katkowin chi uriqik ri uq'ijol che kajawataj wi kachakuj pa jujunal le achak; chacholajij pa taq ramaj q'ij jacha' le kajawataj chi awech chi ub'anik le achak chi jujunal.

4.- REYE'XIK NA

Jun chik no'jib'al rumal *ucholajixik uq'ijol le chak patan chi kech e k'ak' taq no'jinel* are le uk'amik uq'ab'ib'al chi pine' kakoj ronojel achuq'ab' chi uterne'xik rij le acholajim ub'anik, utz xuquje' kak'am na uq'ab'ib'al che k'o jujun la' are naj ub'anik chi uwach nik'aj chik chak patan, jacha' taq le man katkowin taj kab'an pa atukelam.

5.-MAN SACH PA AJOLOM RI AK'ASLEMAL

Chi kech taq ri jastaq kab'an pa jun q'ij, sib'alaj rajawixik chi man katsach ta ri at, rajawixik kawilij awib', man kasach ta pa ajolom chi we at kosinaq, man at utz taj xuquje' kuya' k'ayewal wa' che ri ub'antajik ri achak.

Kawil k'ut, ri kab'antaj wi ri uriqik ri kawaj kab'ano are k'o karil ruk' ub'anik jun utzalaj chomanik pa uwi' su kab'an nab'e, su kab'an ukab', su kab'an che urox xuquje' rajawixik uchomaxik janik'pa' kaya' che ri ub'anik.

Ub'e'al chak: chatzalij kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj.

1. ¿Su che rajawixik uchomaxik janikpa' kajb'al, q'ij, junab' rajawixik che ub'anik jun b'antajik?

2. Chatz'ib'aj su taq ri rajawixik kab'ano, che ri uchomaxik su ri kab'an pa jun q'ij?

3. ¿Su ri ub'anik kab'an che ri ub'ixik chi are kaya uq'ijal ri sutaq rajawixik chi awech?

4. ¿Su ri katob'an wi chi nab'e kachomaj rij ronojel ri rajawixik kab'anik?

5. ¿Jas ri kach'eko kachomaj we man ko kattak'i' cho ri kab'ano?

6. Che'atz'ib'aj job' b'antajik jas rumal chi rajawixik ri uya'ik uq'ijal, ucholaj ri ak'aslemal

TIJO'NIJIK 21 ALAJ TAQ AJK'AYIB'

¿Su kachomaj pa kiwi' ri nimaq taq k'ayinelab'?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le sik'in uwach wuj.

Ri nimaq taq k'ayinik pa alaj taq no'j ke'k'iy wi uloq

Are taq ri tata' Jack Welch xok k'amal b'e rech le General Electric xk'o'ji' jun uchomanik: chi kak'o'ji' pa taq ri ka'yinem jawije' qas kanab'ej wi chi kiwach le e nik'aj chik. We jun chomanik are wa' kak'amow ub'e chi **uchakub'exik** jun **kaxlan** ch'ich' b'anb'al pwaq. Ri saq tasb'al, patan rech pwaqil, **q'axeb'al** taq **k'ulmatajem**, raqan uq'ab' ri xik'ik'el taq ch'ich' chi'l chokonisab'al rech taq **kunab'al** are taq jujun taq chak patan jawije' xchakun wi.

Ri e nima'q taq **ajk'ayinelab'** pa we uwachulew, kisolom la uxe'al taq le eta'mab'al ajk'ayinelab', xub'an junam kiwach chi uriqik jun utzalaj no'j chi rij le k'ayinem. Kub'ij wa', jun chomanik che **kuq'alajisaj** che man junam ta kiwach: le k'ayinem na paqal ta rajil, **ujaqik** uwach jun no'jinem rech wokaj, utzujuxik le k'ayinem chi **aninaqil** xuquje' uriqik le kajawataj kumal le e **loq'omanelab'**. Ronojel wa' utz xew we kakik'am uq'ab'ib'al le e loq'omanelab'.

Necher man xaq ta xew uriqik jun utz no'jib'al rech k'ayinem ya'talik. Xuquje' ya'talik kawil apan ri unaqal uq'ijol xuquje' utz we kab'an taq ri k'exomanem chi ri jastaq. Are wa' ri xuk'utunsaaj ri General Electric, xk'am uq'ab'ib'al che nim upatan chi uk'amik ri k'exonik. We jun chomanik xuquje' xk'am uq'ab'ib'al rumal ri Toyota, "we taq chomanik ri' are nimal uq'ab'ib'al chi xelesax uloq pa ri kichomab'al.

Jun wachib'al are qas nim **upatan** chi uwach k'iyal tzijonem. Jun wachib'al are qas nim upatan chi

uwach k'iyal tziyonem. ¿Janipa' rajil jun Coca-Cola? Le rajil are kaya'ow le ub'ina'am. Man are ta wi le q'ayes, le ereb'al taq ch'ich', xuquje' le owatal taq b'i'aj rech we jun qumub'al joron kakowin chi uta-
texik uwach we jun b'i'aj ya'talik. Le molaj k'amal taq b'e are uya'om uq'ijol le wachib'al b'i'aj, jawi-
je' uq'alajisam wi uya'om wi ronojel uwach taq ri uchuk'ab' chi'l ub'antajik le k'ayij, nimarinaq uwach
le ub'i' apawije' k'olib'al.

K'amom pa ri k'exwuj <https://www.consultoras.org/noticias-sector1/grandes-negocios-son-fruto-pequenas-ideas>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzalij kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' cha-
sik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Jas ri uchomanik ri tata' Jack Welch xok k'amal b'e rech le General Electric?

2. ¿Su ri kata pa uwi' "ri nimaq taq k'ayinik pa alaj taq no'j ke'k'iy wi uloq'?"

3. ¿Su ri kib'anom ri e nima'q taq ajk'ayinelab' pa we uwachulew che ri uriqik ri ub'anik nim?

4. ¿Su ri xub'ij ri sik'in uwach wuj pa uwi' ri man paqal ta kaya' wi ri jasataq?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij, xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik
kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

upatan	k'ulmatajem	ujaqik	kunab'al	kaxlan	q'axeb'al
ajk'ayinelab'	kuq'alajisaj	uchakub'exik	aninaqil	loq'omanelab'	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij le e k'o ikim, xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Upatan _____ Nim ri upatan le jun no'j wuj che ri ub'anik ri nuchak. _____
1. K'ulmatajem _____
2. Ujaqik _____
3. Kunab'al _____
4. Kaxlan _____
5. Q'axeb'al _____

Ucholajil tzij

Kikojik ri silob'enik taq tzij, ri xokow ri kab'ixik, ri tajin kab'an ri kab'ixik, ri maja' kab'an ri kab'ixik

Ub'e'al chak: Chasik'ij le tz'ij e tz'ib'atalikb'atalik, chaq'axaj cho ri awuj.

Xinjach'anik	Xujjach'anik
Kinb'inik	Kujb'inik
Tajin kinoq'ik	Tajin kujoq'ik
Kinlalat na	Kujlalat na
Matxik'inik	Mixxik'inik
Minaxib'ij	Mujaxib'ij

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. _____ Minab'ij _____ chi xawil nuwach.
1. _____ chi xawilo chi kinxojowik.
2. _____ chi xawilo chi kinwa'katik.
3. _____ chi xawil uwach.
4. _____ che nutat chi xawil qawach pa tinamit.
5. _____ che nunan chi xawil nuwach kinetz'anik.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

1. _____ cho wachoch.
2. _____ nulej pa xot.
3. _____ nuwa.
4. _____ ri q'aq'.
5. _____ ja'.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Kintor, uchi' ja _____ Ronojel q'ij aq'ab' kintor ri uchi' ja. _____
1. Kintz'apij, kaxa _____
2. Kintzijonik, k'amal b'e _____
3. ujwa'ik, cho _____
4. Kixxik'inik, wachi'l _____
5. Katwa'katik, k'ayib'al _____

TIJO'NIJIK 22 RI E NIMA'Q TAQ AJK'AYIB'

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Usik'ixik juperaj tz'ib'anik jawi kach'aw wi pa kiwi' nimaq taq k'ayinelab' ri sib'alaj utz e b'enaq che ri k'ayinik kakib'ano, rilik jas b'anom che ri utz'ib'axik kilik ri uchapchob' ri tz'ib'atalik, rilik su qas karaj ri tz'ib'anel re kuya ub'ixik ruk' ri utz'ib'anik. xuquje' uta'ik ucholaj ri sik'in uwach wuj.

Ub'e'al chak: chasik'ij wa jun k'amb'al no'j.

Ri nimaq taq k'ayinik pa alaj taq no'j ke'k'iy wi uloq

Are taq ri tata' Jack Welch xok k'amal b'e rech le General Electric xk'o'ji' jun uchomanik: chi kak'o'ji' pa taq ri ka'yinem jawije' qas kanab'ej wi chi kiwach le e nik'aj chik. We jun chomanik are wa' kak'amow ub'e chi **uchakub'exik** jun **kaxlan** ch'ich' b'anb'al pwaq. Ri saq tasb'al, patan rech pwaqil, **q'axeb'al** taq **k'ulmatajem**, raqan uq'ab' ri xik'ik'el taq ch'ich' chi'l chokonisab'al rech taq **kunab'al** are taq jujun taq chak patan jawije' xchakun wi.

Ri e nima'q taq **ajk'ayinelab'** pa we uwachulew, kisolom la uxe'al taq le eta'mab'al ajk'ayinelab', xub'an junam kiwach chi uriqik jun utzalaj no'j chi rij le k'ayinem. Kub'ij wa', jun chomanik che **kuq'alajisaj** che man junam ta kiwach: le k'ayinem man paqal ta rajil, **ujaqik** uwach jun no'jinem rech wokaj, utzujuxik le k'ayinem chi **aninaqil** xuquje' uriqik le kajawataj kumal le e **loq'omanelab'**. Ronojel wa' utz xew we kakik'am uq'ab'ib'al le e loq'omanelab'.

Necher man xaq ta xew uriqik jun utz no'jib'al rech k'ayinem ya'talik. Xuquje' ya'talik kawil apan ri unaqal uq'ijol xuquje' utz we kab'an taq ri k'exomanem chi ri jastaq. Are wa' ri xuk'utunsaaj ri General Electric, xk'am uq'ab'ib'al che nim upatan chi uk'amik ri k'exonik. We jun chomanik xuquje' xk'am uq'ab'ib'al rumal ri Toyota, "we taq chomanik ri' are nimal uq'ab'ib'al chi xelesax uluq pa ri kichomab'al.

Jun wachib'al are qas nim **upatan** chi uwach k'iyal tzijonem. Jun wachib'al are qas nim upatan chi uwach k'iyal tzijonem. ¿Janipa' rajil jun Coca-Cola? Le rajil are kaya'ow le ub'ina'am. Man are ta wi le q'ayes, le ereb'al taq ch'ich', xuquje' le owatal taq b'i'aj rech we jun qumub'al joron kakowin chi utatexik uwach we jun b'i'aj ya'talik. Le molaj k'amal taq b'e are uya'om uq'ijol le wachib'al b'i'aj, jawije' uq'alajisam wi uya'om wi ronojel uwach taq ri uchuq'ab' chi'l ub'antajik le k'ayij, nimarinaq uwach le ub'i' apawije' k'olib'al.

K'amom pa ri k'exwuj <https://www.consultoras.org/noticias-sector1/grandes-negocios-son-fruto-pequenas-ideas>

Ub'e'al chak. chatzijoq che jun awachi'l su ri xata pa uwi' ri juperaj tz'ib'anik xab'ano pa kiwi' nimaq taq k'ayinelab' ri sib'alaj utz e b'enaq che ri k'ayinik kakib'ano, xuquje' chatzijoq che pa uwi' ri jas b'anom che ri utz'ib'axik, pa uwi' ri uchapchob' ri tz'ib'atalik, chatzijoq che pa uwi' su qas xraj ri tz'ib'anel re ri tz'ib'anik kuya ub'ixik ruk' ri utz'ib'anik. xuquje' chatzijoq che su ri xata' ucholaj, ub'e che ri jun sik'in uwach wuj xab'ano.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Utz'ib'axik juperaj tzij kok cho jun sik'in uwach wuj kaya' cho tinamit pa uwi' jun laj k'ayib'al (jun k'ayib'al ri qas k'olik, jun ne' man qas ta tzij chi k'olik) rajawixik katz'ib'ax wa: Ub'i', su pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem, rokib'al tzij, keb' peraj tz'ib'anik pa uwi' ri tajin kach'ach'o'xik, juperaj tz'ib'anik, ri katz'ib'ax wi re ri tz'ib'anem.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj juperaj tzij kok cho jun sik'in uwach wuj kaya' cho tinamit pa uwi' jun laj k'ayib'al (jun k'ayib'al ri qas k'olik, jun ne' man qas ta tzij chi k'olik) rajawixik katz'ib'ax wa':

1. Ub'i', su pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem.
2. Rokib'al tzij.b f
3. Keb' peraj tz'ib'anik pa uwi' ri tajin kach'ach'o'xik.
4. Juperaj tz'ib'anik, ri katz'apix wi ri tz'ib'anem.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

K'iche' Tzijob'al Urox q'at tijonik

TIJO'NIJIK 23 RI UK'AMIK UB'E RI KUNA' RI WINAQ

¿Su ri kana' wachanim?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le sik'in uwach wuj.

Ri taq ki'kotemal chi'l le k'axk'olil

¿Jampa' **kaqeta'maj** ri qatzaqem chi uwach taq le **qaki'kotemal** chi'l le k'axk'olil?

Jun che taq we jastaq che kub'an k'ax are taq **kuriq** rib' le k'amowan ib' ruk' b'anal k'ax are le ki'kotemal.

Are k'u we ki'kotemal k'o chi uxo'l we k'axk'olil:

Le k'axk'olil ya'tal ub'antajik;

Le k'axk'olil jun nim raqanib'al ki'kotemal;

Le **ki'kotemal** kuya' **ucholajil** le k'axk'olil;

Le riqoj ib' ki'kotemal – q'alajisanem k'o rech pa le k'axk'olil.

Ronojel uwach taq le **ki'kotemal** are kab'anow chi wech chi kaqab'an taq le chak, k'o uq'ijol ucholajil.

Ri xi'n ib' kuna' ri winaq chi uwach le **kejunamataj** ta wi kuk' le nik'aj chik e winaq are le ki'kotemal che katikow uwach le k'axk'olil, kuq'at uwach **qab'e** chi ub'anik nik'aja chik jastaq, uk'amb'ejaxik chi'l uq'atik uwach le k'axk'olil. Le xi'n ib' chi uwach le k'axk'olil kujaq qab'e chi uriqik le “**ch'akanem** – tzaqem” chi uwach le jun chik. Le ki'kotemal kujaq qab'e chi rilik, chi uchomaxik le kakib'an le nik'aj chik winaq, chi uwach **uchomaxik** jas le kaqab'an aq'an oj che are wa' kab'anowik chi kaqariqo jas ucholajil le kojno'jinik che kub'an k'ax chi qech.

We kaqaya' qib' pa uq'ab' le ki'kotemal che kaqariq chi ub'anik apachike jastaq, man kujkowin ta keqatatab'ej le e nik'aj chik, are kaqab'ij chi are nim uq'ij le kaqab'an oj chi uwach le kakib'an e'are', Man kojkowin ta chi uch'ob'ik jas le kakib'an le e nik'aj chik xuquje' chi utikirisaxik k'ak' taq no'jib'al, ronojel utz wene' kajunamtaj ruk' taq le qano'jib'al oj, on wene' kuk'ulula'j rib' chi uwach le **qano'jib'al**.

Le Tijonem Ub'anik Rutzil taq le k'axk'olil kuya' uq'alajisaxik ucholajil che le k'axk'olil k'i utz taq upatan ruk'a'm uloq: kuq'at uwach taq le q'atab'anik, kuya' uchuq'ab'il le sak'ajil xuquje' le mayowik, are uxe'al le k'extajem chi wachil chi'l pa le wokaj, katob'an chi uwa'lijsaxik uwach pa tukelal chi'l pa le komon. Jun chi uch'obik uk'oxomaxik, le k'axk'olil katob'an chi reta'maxik k'ak' taq k'ulub'al taq uwach le k'axk'olil, chi uwokik taq utzilal che naj uq'ijol, chi reta'maxik rib' chi wachil xuquje' chi reta'maxik kiwach le e nik'aj chik ajil tz'aqat.

K'amom pa ri k'exwuj Las emociones y el conflicto. <http://mediacion-transformativa.overblog.com/las-emociones-y-el-conflicto>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzaliy kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Jampa' kaqeta'maj ri qatzaqem chi uwach taq le qaki'kotemal chi'l le k'axk'olil?

2. ¿Jas ri xi'n ib' kuna' ri winaq chi uwach le kejunamataj ta wi kuk' le nik'aj winaq chik?

3. ¿Su kujaq le xi'n ib', chi uwach le k'axk'olil?

4. ¿Su kujaq le ki'kotemal?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

kaqeta'maj	qaki'kotemal	kuriqo	ki'kotemal	ucholajil	qab'e
kejunamataj	uchomaxik	qano'jib'al	ki'kotemal	uwa'lijsaxik	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij le e k'o ikim, xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Rajawixik kaqeta'maj pa kiwi' k'ya'laj taq no'jib'al.
1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____

Ucholajil tzij

Kikojik ri silob'enik taq tzij, ri xokow ri kab'ixik, ri tajin kab'an ri kab'ixik, ri maja' kab'an ri kab'ixik.

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atalik xuquje' chaq'axaj cho ri awuj.

Xinxojowik	Kujxojowik
Kinyuq'unik	Kujyuq'unik
Kintz'aj na	Kujtzajan na
Kinkunik	Kujkunik
Kinkunik	Kujkunik

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. Xinxojow pa ri nimaq'ij iwir.
1. _____ jun wachib'al iwir.
2. _____ wub'en.
3. _____ nuja'.
4. _____ pa tuj.
5. _____ uwach wuj

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

1. _____ nutz'ib'.
2. _____ jun wuj.
3. _____ taje'n.
4. _____ uxe' ab'ix.
5. Rajawixik _____ walk'uwa'l.

Tijonik ib' 3

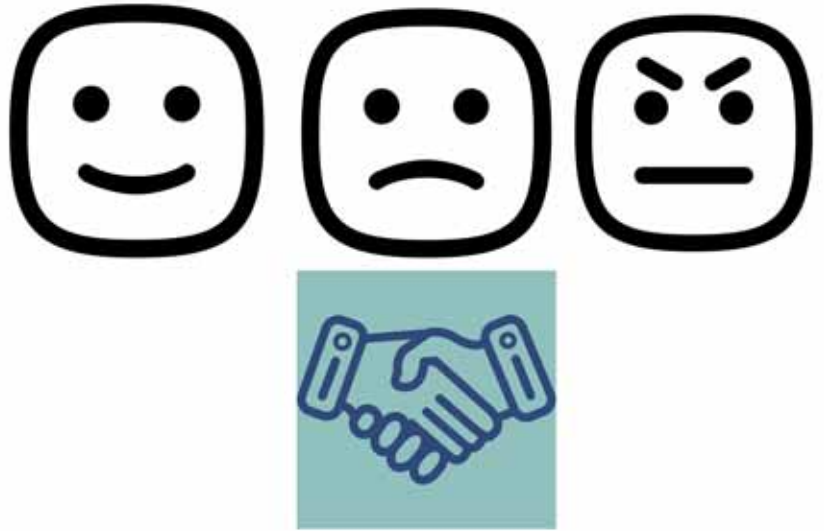
Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Kujtzijonik, ak'alab' Kujtzijon kuk' le ak'alab' pa uwi' ri ub'anik ri sik'in uwach wuj.
1. Kink'eto, aj _____
2. Kinxet'enik, kab' _____
3. Kinchomanik, k'ayij _____
4. Kink'ayinik, pwaq _____
5. Kinyakonik, k'ayij _____

TIJO'NIJIK 24 RI TAQ KI'KOTEMAL RACHI'L LE K'AXK'OLIL

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Kusik'ij juperaj tz'ib'anik ri k'o nimaq taq no' chi upam, karilo su wa' chi tz'ib'anik b'anom, le xa kub'ij su ri ub'antjik, xa ne kuya ub'ixik ri jas rajawixik kab'anik. Kub'ij ronojel jas taq ri ub'antajik ri tz'ib'atalik.

Ub'e'al chak: chasik'ij wa juperaj tz'ib'anik. Chata ub'e, ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

¿Jampa' kaqeta'maj ri qatzaqem chi uwach taq le qaki'kotemal rachi'l le k'axk'olil?
Jun che taq we jastaq che kub'an k'ax are taq kuriq rib' le k'amowan ib' ruk' b'anal k'ax are le ki'kotemal.

Are k'u we ki'kotemal k'o chi uxo'l we k'axk'olil:

Le k'axk'olil ya'tal ub'antajik;

Le k'axk'olil jun nim raqanib'al ki'kotemal;

Le ki'kotemal kuya' ucholajil le k'axk'olil;

Le riqoj ib' ki'kotemal – q'alajisanem k'o rech pa le k'axk'olil.

Ronojel uwach taq le ki'kotemal are kab'anow chi wech chi kaqab'an taq le chak, k'o uq'ijol ucholajil. ¿Jampa' kaqeta'maj ri qatzaqem chi uwach taq le qaki'kotemal rachi'l le k'axk'olil?

Ri xi'n ib' kuna' ri winaq chi uwach le kejunamataj ta wi kuk' le nik'aj chik e winaq are le ki'kotemal che katikow uwach le k'axk'olil, kuq'at uwach qab'e chi ub'anik nik'aja chik jastaq, uk'amb'ejaxik

chi'l uq'atik uwach le k'axk'olil. Le xi'n ib' chi uwach le k'axk'olil kujaq qab'e chi uriqik le "ch'akanem – tzaqem" chi uwach le jun chik. Le ki'kotemal kujaq qab'e chi rilik, chi uchomaxik le kakib'an le nik'aj chik winaq, chi uwach uchomaxik jas le kaqab'an aq'an oj che are wa' kab'anowik chi kaqarigo jas ucholajil le kojno'jinik che kub'an k'ax chi qech.

Ub'e'al chak: chatzijoj che jun awachi'l pa uwi' su ri ub'antajik wa tz'ib'anem b'anom. le are kub'ij su ri ub'antjik ri kach'aw wi pa uwi', xa ne are kuya ub'ixik ri jas rajawixik kab'anik. chab'ij che ri awa-chi'l pa uwi' ronojel jas taq ri ub'antajik ri tz'ib'atalik.

Uchakuxik tz'ib'anem

Kutz'ib'aj uchomanik pa uwi' jampa' ri are' xutarane'j rij ri jun k'ayewal jawi ri ajcho'jab' ri xkaj are ch'ekenik, ch'ekenik. Ri tz'ib'anik rajawixik katz'ib'ax chi upam: Ubi', rokib'al tzij, ronojel ri rajawixik katz'ib'ax chi upam, (keb' peraj tz'ib'anik), tz'apib'al re ri tz'ib'anik.

Tijonk ib' 4

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj achomanik pa uwi' jampa' ri at xatarane'j rij jun k'ayewal jawi ri ajcho'jab' ri xkaj are ch'ekenik, ch'ekenik. Ri tz'ib'anik rajawixik katz'ib'ax chi upam:

1. Ubi', ri pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem.
2. Rokib'al tzij,
3. qUtz'ib'axik ronojel ri rajawixik katz'ib'ax chi upam, (keb' peraj tz'ib'anik).
4. Chatz'ib'aj ri tz'apib'al re ri tz'ib'anik.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

Tijo'nijik 21-24

1. Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le jujun tzij e tz'ib'atal ikim.

ki'kotemal	k'ayinelab'	utzilal	ch'akenem	no'jib'al	tzaqem	ucholajil qab'e
------------	-------------	---------	-----------	-----------	--------	-----------------

0. _____ Jampa' ronojel utz kel ri kaqab'ano kuya ki'kotemal chi qech. _____
1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____

2. Ucholajil tzij

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, rech qas katataj ucholaj ri kub'ij.

Ronojel q'ij sib'alaj aq'ab' _____, rumal ri rajawixik _____ pa tijob'al, ri nab'e kinb'ano are chi kijujunal _____ le konojel ri nuwuj e tz'aqat, xuquje' kinwilo le k'o ri nuchak ri _____ ri wajtij iwir, kinwilo xuquje' le e k'o konojel ri nutz'ib'ab'al ri e rajawixik chwe pa ri nutijob'al, we e tz'aqat konojel tek'uri' _____, kinb'e pa tijob'al.

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, chatz'ib'aj ri tzij e rajawixik na pa le juperaj tz'ib'anik, rech qas kata' ucholaj le kuya ub'ixik, are chakojo che le tzij e mulinik.

Tinamit	kaxlanwa	rajaw	uchak	utinamit
---------	----------	-------	-------	----------

Ri a Te'k xb'e pa nim _____ che utzukuxik uchak, ri chak xuriqo are ub'anik mes jawi kab'an wi _____ ri ala xukoj retal jas kab'an che ri kib'anik ri jalajoj taq kiwach chi kaxlanwa. Jampa' xok'ow waqib' ik' pa ri uchak xuta che ri tat _____ ri kab'an wi ri kaxlawwa chi kuk'exa ri _____, ri tat xuta che le reta'm kub'an kaxlawwa, are' xub'ij chi reta'm ri tat xraj xuk'e ri uchak. Jampa' xtzaqat jun junab' pa ri uchak ri a Te'k xtzalij pa ri _____ xok ri are' che ub'anik kaxlanwa cho rachoch, wakamik ri a Te'k kuk'ayij kaxlanwa cho rachoch.

3. Sik'in uxaq wuj

Ub'eal chak: chasik'ij wa keb' peraj tz'ib', chata ub'e, ucholaj su taq kub'ij.

Are taq ri tata' Jack Welch xok k'amal b'e rech le General Electric xk'oji' jun uchomanik: chi kak'oji' pa taq ri ka'yinem jawije' qas kanab'ej wi chi kiwach le e nik'aj chik. We jun chomanik are wa' kak'amow ub'e chi uchakub'exik jun kaxlan ch'ich' b'anb'al pwaq. Ri saq tasb'al, patan rech pwaqil, q'axeb'al taq k'ulmatajem, raqan uq'ab' ri xik'ik'el taq ch'ich' chi'l chokonisab'al rech taq kunab'al are taq jujun taq chak patan jawije' xchakun wi.

Ri e nima'q taq ajk'ayinelab' pa we uwachulew, kisolom la uxe'al taq le eta'mab'al ajk'ayinelab', xub'an junam kiwach chi uriqik jun utzalaj no'j chi rij le k'ayinem. Kub'ij wa', jun chomanik che kuq'alajisaj che man junam ta kiwach: le k'ayinem man paqal ta rajil, ujaqik uwach jun no'jinem rech wokaj, utzujuxik le k'ayinem chi aninaqil xuquje' uriqik le kajawataj kumal le e loq'omanelab'. Ronojel wa' utz xew we kakik'am uq'ab'ib'al le e loq'omanelab'.

Ub'e'al chak. chatzijoj che jun awachi'l su ri xata pa uwi' ri juperaj tz'ib'anik xab'ano pa kiwi' nimaq taq k'ayinelab' ri sib'alaj utz e b'enaq che ri k'ayinik kakib'ano, xuquje' chatzijoj che pa uwi' ri jas b'anom che ri utz'ib'axik, pa uwi' ri uchapchob' ri tz'ib'atalik, chatzijoj che pa uwi' su qas xraj ri tz'ib'anel re ri tz'ib'anik kuya ub'ixik ruk' ri utz'ib'anik. xuquje' chatzijoj che su ri xata' ucholaj, ub'e che ri jun sik'in uwach wuj xab'ano.

Tz'ib'anem

Ub'e'al chak: chattz'ib'an pa uwi' jun winaq ri kach'ob' uwach ri k'iyinaq ri uchak kub'ano. Ri atz'ib'anik rajawixik katz'ib'aj ronojel wa ri':

1. Ubi', ri pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem.
2. Rokib'al tzij,
3. Utz'ib'axik ronojel ri rajawixik katz'ib'ax chi upam, (keb' peraj tz'ib'anik).
4. Chatz'ib'aj ri tz'apib'al re ri tz'ib'anik.

UTAS TIJONIK 4 NIMA'Q TAQ ETA'MANIK RACHI'L RI UWACHULEW

TIJO'NIJIK 25 NIMA'Q TAQ ETA'MANIK

IV

Autor: E. Gallegos

¿Jas kab'ij pa kiwi' ri nimaq taq eta'manik?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le sik'in uwach wuj.

Ri nima'q taq eta'manik pa le ub'antajik ucholajil rachi'l ri ropanik pa le wokaj

Le kak'exb'en uwach le ub'antajik ucholajil winaqilal chi kiwach le keriqitaj pa we uwachulew, jacha' le kech awajib' xuquje' taq le che', are che pa uk'aslemal le achi reta'mam uk'irisaxik uwach rachi'l upoq'saxik le **kajawataj** pa ri uk'aslemal. Are taq kachakun pa we uwachulew, le achi kakowin chi uk'exik uwach ri uk'aslemal rachi'l uk'aslemal le uwachulew. **Rumal** rech le uchak, ruk' **utob'anik** le nima'q taq eta'manik xuquje' ri ucholajixik, kak'oji' uchuq'ab'il xuquje' **reta'mab'al** pwi' le kariqitaj

pa le wokaj. We man kachakun taj, we ta maj le nima'q taq eta'mab'al, man kakowinb'ex ta **uwa'lijisaxik** uwach uk'aslemal le winaq, le chak chi q'ab'aj, le eta'manik rachi'l le b'antajilal.

Are k'u pa taq ri **utikitajik** uloq, le nima'q taq eta'manik man qas ta ya'om **utzijoxik** are **majo'q** kul wa' we k'ak' taq uq'ijol. Le nima'q taq eta'manik ojer tzij uloq, **tikitajinaq** uloq kumal e winaq che man qas ta k'o **keta'mab'al**, man **kino'jib'al** ta nima'q taq keta'mab'al. Le q'aq', le tijo'nijik, le yuq'unik, le ketet, le ch'ayb'al taq ch'ich', le ub' chi'l le k'aqb'al, le jukub' chi'l le jurujik jukub', konojel wa' xeta'max uloq uwach pa taq ri uq'ijol che xetikitaj uloq are chi kechokonsab'exik xuquje' keta'max taq ri upatan chi jujunal.

K'ate k'u ri', wa' we taq eta'mab'al xeb'an taq rutzilal xeya' pa taq ucholajil jacha' jawije' ri kechokon-sab'ex wi pa taq le nima'q taq eta'mab'al, xb'an k'u taq uxol' kichak kipatan kumal taq le e chomane-lab' chi'l le keb'anowik kewokowik, le kechakun ruk' ri kichomanik kuk' taq le kechakun ruk' taq q'ab'aj. We jun jachanik, xchokonik are taq xtikitaj uloq, kamik k'ut pa taq we q'ij xa kuq'at uwach opanem pa le nima'q taq eta'manik, xuquje' ub'anik rutzil ri kachokonik, kajawatajik.

Pa taq we q'ij kamik we e qawinaqil man kekowin taq kakito' kib' we ta maj utob'anik le nima'q taq eta'manik, junam k'u kak'ulmataj pa keb' oxib' junab' aq'anoq.

K'amom pa ri k'exwuj <http://cienciaconelpueblo.org/blog/la-ciencia-en-la-historia-y-su-impacto-en-la-sociedad/>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzalij kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' cha-sik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Le kaya' kiq'ijal le nimaq taq eta'manik wakamik?

2. ¿Su kachomaj pa kiwi' ri nimaq taq eta'manik?

3. ¿Su kariqitajik we ta maj le nima'q taq eta'mab'al?

4. ¿Ojer le xya' kiqu'ijal le nimaq taq eta'manik?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

reta'mab'al	kajawatajik	rumal	utob'anik	uwa'lijisaxik	majo'q
utikitajik	utzijoxik	tikitajinaq	keta'mab'al	kino'jib'al	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij le e k'o ikim, xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Reta'mab'al _____ Sib'alaj nim ri reta'mab'al le k'amal b'e.
1. Kajawatajik _____
2. Rumal _____
3. Utob'anik _____
4. Uwa'lijisaxik _____
5. Majo'q _____

Ucholajil tzij

Kikojik silob'enik taq tzij, re taq ri ok'owinaq chik, ri tajin kok'owik.

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim,

Xusok raqan ri nunan che ri ikaj, xinutaq che ri uk'amik ch'aqap oqki xukoj cho ri kax.

Kinki'kot rumal wa jun sipanik xb'an chwe.

Tajin kinb'in pa wa b'e.

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. _____ Tajin kinuxlan _____ cho wachoch.
1. _____ uwach jun no'j wuj.
2. _____ ixim.
3. _____ jun awuj.

4. _____ jun aq'ojom.

5. _____ q'ojom.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim, chatz'ib'aj ri e rajawixik na.

1. _____ le alaj ak'al

2. _____ ri nutzi' rech man katuti' taj.

3. _____ jun akaxlanwa aq'ab' iwir.

4. _____ chi uxe' wa che'.

5. _____ le achi ruk' le ixoq.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: Rajawixik chi kakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm le juch', xuquje' rajawixik chi jujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Kutijoj, ak'al ____ Kutijoj rib' le ak'al che ri tz'ib'anik. _____

1. Xrilo, kuk _____

2. Xusu', tem _____

3. Xatinik, ja' _____

4. Xutijo, kar _____

5. Kintz'ub'u, ajij _____

TIJO'NIJIK 26 RI NIMA'Q TAQ ETA'MANIK PA LE UB'ANTAJIK UCHOLAJIL

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj.

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Kusik'ij uwach jun wuj, kakunik ku'ch'ob' ri no'j ri nima'q kib'antajik, xuquje' kakunik kuch'ob' ri karaj ri tz'ib'anel re ri wuj kuya ub'ixik.

Ub'e'al chak: chasik'ij wa jun sik'in uwach wuj, chata ub'e, ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Le kak'exb'en uwach le ub'antajik ucholajil winaqilal chi kiwach le keriqitaj pa we uwachulew, jacha' le kech awajib' xuquje' taq le che', are che pa uk'aslemal le achi reta'mam uk'irisaxik uwach rachi'l upoq'saxik le kajawataj pa ri uk'aslemal. Are taq kachakun pa we uwachulew, le achi kakowin chi uk'exik uwach ri uk'aslemal rachi'l uk'aslemal le uwachulew. Rumal rech le uchak, ruk' utob'anik le nima'q taq eta'manik xuquje' ri ucholajixik, kak'oji' uchuq'ab'il xuquje' reta'mab'al pwi' le kariqitaj pa le wokaj. We na kachakun taq, we ta maj le nima'q taq eta'mab'al, man kakowinb'ex ta uwa'lijisaxik uwach uk'aslemal le winaq, le chak chi q'ab'aj, le eta'manik rachi'l le b'antajilal.

Ub'e'al chak. chatzijo che jun awachi'l pa kiwi' ri no'j ri nima'q taq kib'antajik xariq pa ri sik'in uwach wuj xab'ano, xuquje' chatzijo che su ri xraj ri tz'ib'anel re ri wuj xuya ub'ixik ruk' ri utz'ib'anik xub'ano.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kutz'ib'aj jun b'antajik ri kaya' cho tinamit, pa uwi' jun wokaj ri uriqom k'ax rumal ri man utz ta ub'anik ri kikojik ri nimaq taq eta'manik b'anom. Ri tz'ib'anik ruk'am wa': Ri ub'i', su pa uwi' kab'an wi ri katzijoxik, (ronojel katz'ib'axik), rajawixik chi ri katz'ib'axik qastzij xok'owisaxik, ronojel ri xriqitajik kuya b'e ki'loq.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chatz'ib'an pa uwi' jun b'antajik ri kaya' cho tinamit, pa uwi' jun wokaj ri uriqom k'ax rumal ri man utz ta ub'anik ri kikojik ri nimaq taq eta'manik b'anom. Rajawixik katz'ib'ax wa':

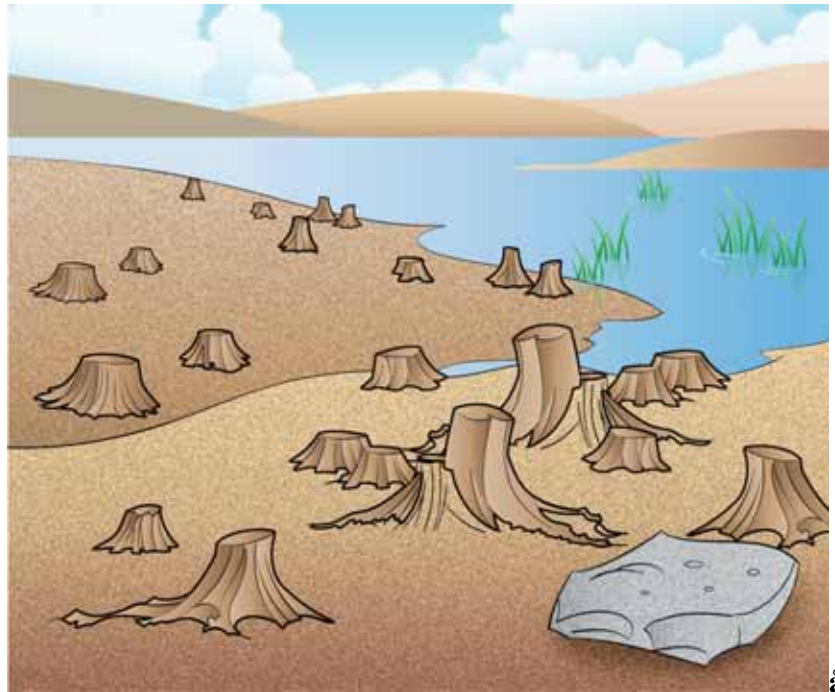
1. Ri ub'i',
2. Su pa uwi' kab'an wi ri katzijoxik, (ronojel katz'ib'axik)
3. Rajawixik chi ri katz'ib'axik qastzij xok'owisaxik.
4. Ronojel ri xriqitajik kuya b'e ki'loq.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

TIJO'NIJIK 27 KAMINAQ TAQ K'OLIB'AL

¿Jas ucholajil ri kaminaq taq k'olib'al chi uchi' le palow?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le sik'in uwach wuj.

Jas ucholajil ri kaminaq taq k'olib'al chi uchi' le palow

Jun che taq we tzijonem k'o uch'a'ik are le uk'iyal **yuqmes** kariqitaj chi uchi' taq le palow. Nima'q upajb'alil le yuqmes kopan chila' pa jujun taq junab' che are' wa' kab'anow sib'alaj uk'axal che le k'aslemal pa le palow. Xuquje' k'ut, chi uxe' le palow jun chik nimalaj **k'axkolil** katajin kak'ulmatajik: le uk'utunik le kaminaq taq k'olib'al chi uchi' le palow.

Le kaminaq taq k'olib'al wa' nima'q taq chemelib'al joron che maj juyal kiquq' uk'a'naq, xaq **chemelik**. Ri ub'i' eta'matal wi are le "kaminaq" rumal che man k'o ta wi k'aslemal **chila'**. Le kik'iyal **awajib'** che **keriqitaj** pa wa' we kaminaq taq k'olib'al, kejiq'ik xa jeri' ke'kamik.

¿Jasche katajin kenimar wa' we kaminaq taq k'olib'al?

Ri k'extajem **umeq'inal** uwachulew, ya'tal uloq rumal uchak le winaq, are qas tikol uloq rech jawije' katikitaj wi le joron. **Eta'matalik** chi le meq'moj joron man qas ta ruk'a'm kiquq', chi no'jimal k'ut are taq kameq'inar le joron, le kiquq' k'ax ropanib'al k'a chi uxe' le palow. Pa taq le joron kariqitaj pa le taq'aj, le unimal k'axk'olil kanimarik rumal che le yab'al uchuq'ab'joron are la' katajin kechokonxab'ex che le tiko'nijik che kopan chi uchi' le palow.

Are taq kopan pa le palow kuyak uwach **kik'iyem** le itzel taq q'ayes, che are taq kekamik, kexaq'axob'ik, xa jeri' kakijek' uchuq'ab' le **kqiq'**.

Ub'anik taq rutzil

“**Uq'atab'axik** le k'extajem umeq'inal uwachulew, uq'atab'axik le umeq'inarik uwachulew le k'o ni-ma'q taq keta'mab'al kakib'ij chi utz katikirisax taq k'olib'al chi uchi' le **palow** che chajitalik on k'olib'al jawije' kaq'at wi uchapik le chikop pa taq le k'olib'al che kachokon chi kech **ke'animajik** jawije' maj wi uchuq'ab' le kqiq'.

<https://www.bbc.com/mundo/noticias-42579467>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzaliy kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Le e k'o yuqmes ke'riqitaj chi uchi' taq le palow?

2. ¿Su kata pa uwi' ri kab'ix chech kaminaq taq k'olib'al?

3. ¿Le e k'o awaj ke'k'asi' jawi e k'o wi ri kaminaq taq k'olib'al?

4. ¿Jasche kanimar wa' wa kaminaq taq k'olib'al?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

yuqmes	k'axk'olil	chemelik	chila'	awajib'	keriqitaj
umeq'inal	eta'matalik	palow	kik'iyem	kikiq'	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij le e k'o ikim. xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Yuqmes ___ Man utz ta kikojik ri yuqmes, kakiya kax che wa uwachulew. ___
1. K'axk'olil _____
2. Chemelik _____
3. Chila' _____
4. Awajib' _____
5. Keriqitaj _____

Ucholajil tzij

Kikojik ri silob'enik taq tzij, ri xokow ri kab'ixik, ri tajin kab'an ri kab'ixik, ri maja' kab'an ri kab'ixik. Kikojik tzij ri kakib'ij janik'pa' ri kach'ach'o'xik.

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atalik, xuquje' chaq'axaj cho ri awuj.

Xo'pan juwinaq ak'alab' pa tijob'al.
Juwinaq jun q'ij xinwaye'j ri nan, tat.
E kawinaq nan, tat xe'o'pan pa ri riqon ib'.
Xo'k'ow oxk'al q'ij man k'o ta jab'.
K'o jumuch' nupwaq.
Kintoj jo'k'al nuk'as ruk' le nan.
E k'i ri ak'alab' xkitz'ib'aj kib' pa ri tijob'al.
Kinloq na jun nim nutz'i'.

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. Kutz'aqatisaj ___ Junmuch ___ ujunab' ri wati't.
1. _____ jun wachoch pa tinamit ta'qilal kintojo.
2. _____ wib' che k'iche' tzijob'al.
3. k'o oxk'al nupwaq rumal ri' _____ jun nupas.

4. _____ ri k'amal b'e.
5. K'o _____ nupwaq, rumal ri' kinloq jun nuk'axlanwa k'o ti'j chi uxo'l.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

1. E _____ ri nuxajab' e k'olik
2. _____ na waqan cho le ali.
3. E _____ ri wak' e k'olik.
4. _____ chom le ala.
5. _____ b'aq le nan.

Tijonik ib' 3

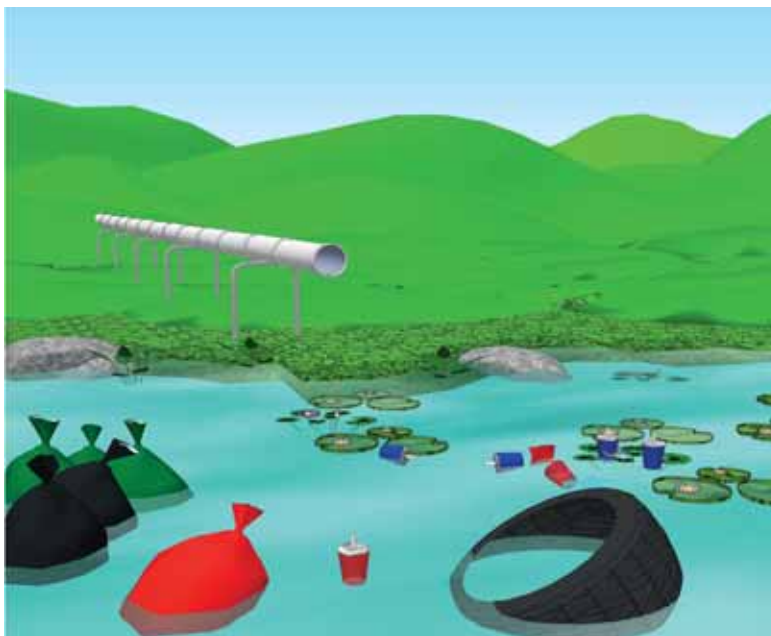
Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Jub'iq', xinto _____
1. E k'i, ri chajinelab' _____
2. Nim, nuwa _____
3. Nik'aj, tz'ib'anik _____
4. Nab'e, kilixik _____
5. Lajk'al, nupwaq _____

TIJO'NIJIK 28 K'AYEWAL PA TAQ RI KAMINAQ TAQ K'OLIB'AL

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Kuriq pa jun sik'in uwach wuj ri kab'antaj wi uloq jun riqo'nik, xuquje' ri kuya kan ri riqo'nik.

Ub'e'al chak: chasik'ij wa jun sik'in uwach wuj, chata ub'e, ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Jun che taq we tzijonem k'o uch'a'ik are le uk'iyal **yuqmes** kariqitaj chi uchi' taq le palow. Nima'q upajb'alil le yuqmes kopan chila' pa jujun taq junab' che are' wa' kab'anow sib'alaj uk'axal che le k'aslemal pa le palow. Xuquje' k'ut, chi uxe' le palow jun chik nimalaj **k'axkolil** katajin kak'ulmatajik: le uk'utunik le kaminaq taq k'olib'al chi uchi' le palow.

Le kaminaq taq k'olib'al wa' nima'q taq chemelib'al joron che maj juyal kiqu' uk'a'naq, xaq **chemelik**. Ri ub'i' eta'matal wi are le "kaminaq" rumal che man k'o ta wi k'aslemal **chila'**. Le kik'iyal **awajib'** che **keriqitaj** pa wa' we kaminaq taq k'olib'al, kejiq'ik xa jeri' ke'kamik.

Ub'e'al chak: chatzijoq che jun awachi'l pa uwi' ri jun sik'in uwach wuj xab'ano, chatzijoq che jawi kab'antaj wi uloq ri b'antajik kuch'ach'o' le sik'in uwach wuj, xuquje' su ri k'ayewal kuya kan le b'antajik le kuya ub'ixik le sik'in uwach wuj.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kutz'ib'aj ri uchomanik jawi kub'ij wi job' no'j che ri utak'ab'axik ri kamik tajin kakiriq ch'aqa' taq che wa uwachulew.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chab'ana jun tz'ib'anik pa uwi' ri utak'ab'axik ri kamik tajin kariq pa ri palow, qas chaya kan job' nimaq taq ano'j ri utz ke'chakuxik chi upam ri atz'ib'anem kab'ano.

[illegible]

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

Tijo'nijik 25-28

1. Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: che'atz'ib'aj chomanik kuk' le jujun tzij e tz'ib'atal ikim.

jo'k'al uch'a'ik oxk'al kopananik kab'anowik palow k'olib'al jumuch'

0. Xinch'ek jo'ka'l q'uq' ruk' ri nutat rumal xinto' che ri utz'ajik ri rachoch ri wati't. _____
1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____

2. Ucholajil tzij

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, rech qas katataj ucholaj ri kub'ij.

Xqamulij qib' qonojel ri walaxik, jewa' xinb'ij chi kech, walaxik sib'alaj chi kuyu' k'i ri k'ayewal tajin karok'owisaj wa loq'alaj uwachulew, chaqab'ana mayij toq'ob' chaqato'o', chi qajujunal kaqab'ij su ri ub'anik kaqab'an che ri uto'ik, jun _____ in man kintix ta chi ri ja', jun chik xub'ij, in man _____ ta chi kab' rech man k'o ta mes re kab', jun chik xub'ij jampa' kinloq k'axlanwa _____ ub'i ri nusu'b'alchi'j rech man kaya' ta yuqmes chwe, xuquje' in _____ chi man kinlo'q ta chi ja' pa lime't, chi su cho wachoch _____ ub'i ri joron kintij pa jun q'ij, qonojel pa ri walaxik kojok che ri uto'ik wa loq'olaj uwachulew.

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, chatz'ib'aj ri tzij e rajawixik na pa le juperaj tz'ib'anik, rech qas kata' ucholaj le kuya ub'ixik, are chakojo che le tzij e mulinik.

Jun	mes	tinamit	nima'	uwachulew
-----	-----	---------	-------	-----------

We kikojo we man kikoj taj, ix la' kixchomanik, pa ri nutinamit pa _____ nima' kak'aq wi ub'i ri _____ re _____, xkimol kib' ri winaq re jun wokaj ri kok'ow wi ri nima' xe'kib'ij chi man utz ta ri tajin kab'anik, rumal tajin katz'iloq ri nima', man k'o ta xtow ri kitzij pa ku'al ke'k'aq wi ri mes pa ri _____, wakamik tajin kab'an chomanik su qas ri rajawixik kab'anik rech kaq'atex ri jun itzel b'antajik che wa _____.

3. Sik'in uxaq wuj

Ub'e'al chak: chab'ana wa jun sik'in uwach wuj, chata ub'e, ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Le kak'exb'en uwach le ub'antajik ucholajil winaqilal chi kiwach le keriqitaj pa we uwachulew, jacha' le kech awajib' xuquje' taq le che', are che pa uk'aslemal le achi reta'mam uk'irisaxik uwach rachi'l upoq'saxik le **kajawataj** pa ri uk'aslemal. Are taq kachakun pa we uwachulew, le achi kakowin chi uk'exik uwach ri uk'aslemal rachi'l uk'aslemal le uwachulew. **Rumal** rech le uchak, ruk' **utob'anik** le nima'q taq eta'manik xuquje' ri ucholajixik, kak'oji' uchuq'ab'il xuquje' **reta'mab'al** pwi' le kariqitaj pa le wokaj. We na kachakun taq, we ta maj le nima'q taq eta'mab'al, man kakowinb'ex ta **uwa'lijisaxik** uwach uk'aslemal le winaq, le chak chi q'ab'aj, le eta'manik rachi'l le b'antajilal.

Ub'e'al chak. chatzijojo che jun awachi'l pa uwi' le jun sik'in uwach wuj xab'ano, chatzijojo che jawi kab'antaj wi uloq ri b'antajik ri kuya ub'ixik le sik'in uwach wuj, xuquje' su ri k'ayewal kuya kan le b'antajik kub'ij le sik'in uwach wuj.

Tz'ib'anem

Ub'e'al chak: chab'ana jun tz'ib'anik pa uwi': Uto'ik wa loq'alaj uwachulew, qas chaya kan job' nimaq taq ano'j ri utz ke'chakuxik chi upam ri atz'ib'anem kab'ano.

Ub'e'al chak: chasik'j ri xatz'ib'aj cho jun awachi'l.

Uq'alajisaxik ri k'axk'olil kuya' utz'ilob'saxik le uwachulew.

Le utz'ilob'saxik le uwachulew kuya' taq k'axk'olil pa kik'aslemal le winaq, jacha' taq le jalajoj taq yab'il chi'l nik'aj chik uwach taq k'axk'olil. Le unimarisaxik utz'ilob'saxik le uwachulew pa taq le tinamit ilitajinaq rumal le k'iyarem le winaq ke'opan pa taq le ja kunab'al yawab'ib' xuquje' chi kech le keyawajik rumal taq le q'aq', le qulaj rachi'l nik'aj chik taq yab'il.

Jacha' kuq'alajisaj le Molaj rech utzwachil pa ronojel we uwachulew, xnimar rajlab'alil le kamikal rumal *utz'ilob'saxik le uwachulew*. Wa' we utz'ilob'saxik le kiquq' jun che taq we k'axk'olil nim ranib'al che le utzwachil.

K'o jun kiriqoj ib' k'axk'olil kaya'taj chi kixo'l le k'extajem utz'ilob'saxik ruk' le umeq'inal uwachulew che kuya' k'axk'olil che le utzwachil. Le uya'ik uloq le itzel taq uxlal' kiquq' are b'anal taq le k'axk'olil che rumal rech kekam wuqq'o' chi winaqilal pa jun junab'. Are e k'i chi uwach taq le kamikal kariqitaj rumal rech le yab'il kuya' le kiti'b'al taq xa'n. Nik'aj winaq che k'o keta'mab'al kijunamam uwach taq le yab'il rech chaqij chi' b'aqirem ruk' taq le kuya' le utz'ilob'saxik uwachulew. Le ch'ob'onik kakiya'o are le riqoj kaya'taj kumal le winaq ruk' le uchuq'ab'il le saqil, kujtal wa' ruk' le upatanixik le saqil, rachi'l kuk' nik'aj chik taq chokonisa'n elenaq uloq che taq le nak'b'al. Ronojel uwach taq wa' we oqanel taq jastaq kub'an k'ax che le uchakunem le ib'och'.

Le uxlal' kiquq' are le qulaj, le q'aq'a tew rachi'l le tzuruk'. Nik'aj chik k'ax taq yab'il jacha le uyab'ilal le seseb', le usipojem le seseb', rachi'l le uti'b'al xa'n keya'taj rumal utz'ilob'saxik le uwachulew. We unimal raqanil le utz'ilob'saxik uwachulew keriqitaj pa le uxlal' kiquq' kaqajek'o elenaq uloq che le q'eq usib'el le e b'inel taq ch'ich' kuya' yab'il che taq le quxlab' kaqajek'o.

Kab'ixik chi ronojel uwach we yab'il rech le uxlal' kiquq' are nim ub'antajik kaya'tal pa le nima'q taq tinamit. Necher man qas ta jeri' rumal che jun kajk'al raqanil chi ok'al che le kamikal kaya'tal pa we uwachulew, rumal rech we oqanel taq yab'il, kaya'taj na pa taq le e meb'a'ib' taq tinamit. Le wokaj jawije' keriqitaj pa taq we meb'a'il are qas kekojowik kejek'ow we uxlal' kiquq' che k'o yab'il ruk'a'am, jacha' le rachaq q'aq', le kikis le awajib' rachi'l le usib'el kuya' le si', che kachokonsab'ex pa taq le achoch k'olib'al.

Xuquje' e k'o chi nik'aj uwach b'anal utz'ilob'saxik uwachulew. We utz'ilob'saxik le uwachulew kuya' taq lemlotem anima'aj, xa'wem, utzaqem taq le wi'aj rachi'l le uk'iyarem le ib'och'. Le utz'ilob'saxik le uwachulew rumal rech le wululem are nim raqanib'al chi uwach nik'aj chik taq yab'ilal. Le yab'ilal kariqitaj rumal le qatab'al xuquje' kuya' ka'xk'olil pa le qak'aslemal jacha' le payirem, q'oxom jolomaj rachi'l le anima'aj. E K'i chi winaq pa ronojel we uwachulew, man k'o ta saqa joron pa le kachoch. Ronojel k'u we oqanel taq yab'il ya'tal rumal le tz'il taq joron kuya' kamsanel taq yab'il. Le utz'ilob'saxik le joron xuquje' le uchaqijik ruk'a'm uloq k'ax taq yab'il jacha' le ya'tal rumal uti'b'al taq xa'n che kuya' nima'q taq q'aq' xuquje' karesaj le numik che le yawab'. Le ONU kuya' uq'alajisaxik chi pa jun junab' kekam lajujq'o' chi ak'alab' rumal taq le yab'il keriqitaj pa le tz'il joron. Na xew ta kub'an k'ax che le utzwachil kech le winaq, xuquje' le utz'ilob'saxik ruk'a'm uloq k'axk'olil pa kiwi' ri k'o kik'aslemal pa we uwachulew jacha' taq le awajib'l chi'l le tiko'n.

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ronojel ri kata'ik.

1. Chatz'ib'a'j 4 ub'antjik ri tz'ilob'enik ri kuya k'ayewal chi kech winaq.

2. Chatz'ib'aj keb' peraj taq tz'ib' che ri ub'ixik jas ri karil ri uk'exk'ob' ri ub'antajik wa uwachulew ruk' ri k'ayewal petinaq chi rij ri kich'akul ri winaq.

3. ¿Su ri yab'il kuya ri utatab'exik wululem, riqon taq chi'aj?

4. ¿Su ri kuya k'ya'laj taq kamikal cho wa uwachulew?

5. Chatz'ib'aj we k'o yab'il ariqom rumal ri utz'ilol wa uwachulew.

TIJO'NIJIK 29 K'AXK'OLIL CHO WA UWACHULEW

¿Jas kachomaj le k'o k'axk'olil kariqitaj cho wa uwachulew?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le sik'in uwach wuj.

Jas uchakub'exil le taq k'axk'olil xuquje' uwa'lijisaxik kiwach taq wokaj

Le taq k'axk'olil kaya'taj wi wa' **amaq'el** pa kik'aslemal le winaq pa ronojel we uwachulew. Chi junab' kak'ulmataj wene' taq 600 on 800 k'axk'olil cho wa uwachulew, jujun man nima'q ta **ucholajil** xuquje' e riqitajinaq, nik'aj chik che **ub'anom** k'ax pa taq nik'aj chi tinamit chi'l e uk'iyal chi winaq. Jacha' le Q'alajisanem Uwachulew pwi' taq K'axk'olil xb'antaj pa ri junab' 2010, pa we junab' ri' e 304 millones chi winaq xkiriq nimalaj taq k'axkolil, xuquje' 300,000 xe'kamik.

Pa we uk'isb'al taq junab', le **uk'extajem umeq'inal** we uwachulew katajin **kanimarik** le uq'ijol xuquje' le **uchuq'ab'il** xa jeri' kana uloq le k'axk'olil kuya' we umeq'inal uwachulew. Le **ul** xuquje' taq le **saq'ij** katajin kanimar uchuq'ab'il rumal che le **ujoronal** katajin katzajik, chi uwach le upaqalib'al uk'olib'al le palow che man kab'an ta uq'atik uwach. Rumal wa' katajin kaya'taj k'axk'olil pa kiwi' taq le wokaj, che ma ilitajinaq ta uwach nab'e kanoq. Le uchak le achi, jacha' le uqasaxik taq le che' kub'ano xuquje' le tiko'nijik chi uwa taq **juyub'**, kub'an k'ax che le loq'olaj uwachulew xa jeri' man kuq'at ta uwach xa kunimarisaj we k'axk'olil chi rij we loq'olaj uwachulew.

Are chi kab'an uq'atik uwach we k'ak'olil rajawaxik katzukux ri utz taq chak, apawije' chak patan che kuya' ri utob'anik pa kiwi' taq ri wokaj.

Ri utz taq chak patan kajawataj che:

- Kuya' uq'ijol ri nab'e taq chak q'atb'al uwach we k'axk'olil, man k'ate ta kapataninik are taq karilo ya'tajinaq chi ri k'axk'olil.
- Kub'an rilik, kub'an upajik, kuchajij are chi kuq'at uwach we karilo kanaqajob' uloq le k'axkolil.
- Kuyak uloq taq le wokaj rumal rech le pixb'anem q'ilonem, uya'ik uch'ob'ik le utzil.
- Kuq'at uwach taq le k'axk'olik rumal che are wa' kaya'ow utzil chi kech le winaq – jacha', ub'anik rutzil taq le ja, k'olib'al, unimarisaxik uq'ab'ib'al rutzil le kajawataj chi kech, xuquje' uchajixik taq le uq'axeb'al joron.
- Kunimarisaj ri nab'e taq chomanik chi uwach le k'axk'olil, are chi aninaq kaya'taj ri utzil.

por Bob Hansford, Asesor de Manejo de Desastres de Tearfund

K'amom pa ri k'exwuj https://learn.tearfund.org/es-ES/resources/publications/footsteps/footsteps_81-90/footsteps_88/managing_disaster_and_building_safer_communities/

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzaliy kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Jas taq ri k'ayewal kariqitaj cho wa uwachulew?

2. ¿Pa we uk'isb'al taq junab', le uk'extajem umeq'inal we uwachulew le katajin kanimarik?

3. ¿Jachin ri ajmak che taq ri k'ayewal kariqitaj cho wa uwachulew?

4. ¿Jas ub'anik kab'an che ri kiwa'lijisaxik kiwach taq le wokaj?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

amaq'el	ucholajil	ub'anom	uk'extajem	umeq'inal	ul
kanimarik	uchuq'ab'il	saq'ij	ujoronal	juyub'	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij le e k'o ikim xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Amaq'el Amaq'el kab'ix chi kech ri ak'alab' man kitzaq ta ri imes pa taq ri b'e.

1. Ucholajil _____

2. Ub'anom _____

3. Uk'extajem _____

4. Umeq'inal _____

5. Ul _____

Ucholajil tzij

Kikojik ri silob'enik taq tzij, ri xokow ri kab'ixik, ri tajin kab'an ri kab'ixik, ri maja' kab'an ri kab'ixik.

Ub'e'al chak: chasik'ij le chomanik e tz'ib'atalik, xuquje' chaq'axaj cho ri awuj.

Xtzaq le nan pa le nima'.

Kinloq' na jun nub'aq pa k'ayb'al, rech kint'is watz'eyaq.

Tajin kintij nuwa.

kinchakun ruk' nunan.

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij che'asik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. Xtzaq jun ul chi rij le jun wokaj.

1. _____ jun k'ix xok pa we waqan
2. _____ nuwa, sib'alaj kinumik.
3. _____ le nima', xu'k'am ub'i ja, awaj, tiko'n
4. _____ le nuchij.
5. _____ pa k'ayib'al.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

1. _____ jun nuq'ojom.
2. _____ jun ach'aweb'al, rech kinach'ab'ej.
3. _____ nuq'ojom.
4. _____ Xelaju' No'j.
5. _____ nuchak ri xya' kan pa ri nim tijob'al.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm taq le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Xink'ayinik, k'ayb'al _____ Iwir xink'ayin pa k'ayb'al.
1. Xinatinik, ja' _____
2. Xinjosonik, q'ayes _____
3. Xinjach'anik, iwir _____
4. Kink'upun na, chwe'q _____
5. Kinkunaj, ab'ix _____

TIJO'NIJIK 30 UTO'IK IB' CHO K'AXK'OLIL

Fuente: CONRED

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoq taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj.

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Kakunik karil nimaq taq no'j nim kib'e, nim kicholaj pa jun sik'in uwach wuj, ri kuya ub'ixik jun b'antajik kab'anik. Kakunik karil jawi ke'pe wi ri b'antajik ri kakiya k'ayewal.

Kakunik ku'b'ij ri jastaq kab'an che ri ub'anik jun chak, xuquje' e jachin taq ri e k'amal taq b'e re jun wokaj.

Ub'e'al chak: chab'ana wa jun sik'in uwach wuj, qas chata ub'e, ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Le taq k'axk'olil kaya'taj wi wa' amaq'el pa kik'aslemal le winaq pa ronojel we uwachulew. Chi junab' kak'ulmataj wene' taq 600 on 800 k'axk'olil cho wa uwachulew, jujun man nima'q ta ucholajil xuquje' e riqitajinaq, nik'aj chik che ub'anom k'ax pa taq nik'aj chi tinamit chi'l e uk'iyal chi winaq. Jacha' le Q'alajisanem Uwachulew pwi' taq K'axk'olil xb'antaj pa ri junab' 2010, pa we junab' ri' e 304 millones chi winaq xkiriq nimalaj taq k'axkolil, xuquje' 300,000 xe'kamik.

Pa we uk'isb'al taq junab', le uk'extajem umeq'inal we uwachulew katajin kanimarik le uq'ijol xuquje' le uchuq'ab'il xa jeri' kana uloq le k'axk'olil kuya' we umeq'inal uwachulew. Le ul xuquje' taq le saq'ij katajin kanimar uchuq'ab'il rumal che le ujononal katajin katzajik, chi uwach le upaqalib'al uk'olib'al le palow che man kab'an ta uq'atik uwach. Rumal wa' katajin kaya'taj k'axk'olil pa kiwi' taq le wokaj, che man ilitajinaq ta uwach nab'e kanoq. Le uchak le achi, jacha' le uqasaxik taq le che' kub'ano xuquje' le tiko'nijik chi uwa taq juyub', kub'an k'ax che le loq'olaj uwachulew xa jeri' man kuq'at ta uwach xa kunimarisaj we k'axk'olil chi rij we loq'olaj uwachulew.

Ub'e'al chak: chatzijoq che jun awachi'l pa uwi' ri xata ucholaj che ri jun sik'in uwach wuj xab'ano, xuquje' chab'ij che jas ri nimaq taq no'j ri nim kib'e, nim kicholaj xa'riq pa wa jun sik'in uwach wuj

xab'ano. Chab'ij che ri awachi'l jawi kape wi ri jun b'antajik ri kuch'ach'o' le jun sik'in uwach wuj. Cha'b'ij che ri awachi'l ri jastaq kab'an che ri ub'anik jun chak.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Katz'ib'an pa uwi' ri k'ayewal xuya kan jun ul ri xtzaq chi rij jun wokaj. Ri kutz'ib'aj ruk'am: Ri ub'i', ub'ixik ronojel pa uwi' ri xraqitaj wi ri k'ayewal, jampa' xb'antajik, taq ri kax xriqitajik, le k'o winaq xkiriq taq k'ax, k'o jastaq xe'tzaqik.

Kutz'ib'aj jun wuj che ri ub'ixik su kab'anik rech man kariq ta k'ax.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chattz'ib'an pa uwi' ri k'ayewal xuya kan jun ul ri xtzaq chi rij jun wokaj. Ri katz'ib'aj rajawixik kuk'am b'i:

1. Ri ub'i', pa uwi ri kab'an wi ri atz'ib'anem.
2. Kaya ub'ixik ronojel pa uwi' ri xraqitaj wi ri k'ayewal, jampa' xb'antajik, taq ri k'ax xriqitajik, le k'o winaq xkiriq taq k'ax, k'o jastaq xe'tzaqik.

Ub'e'al chak: utz'ib'axik jun wuj che ri ub'ixik su kab'anik rech man kariq ta k'ax.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

TIJO'NIJIK 31 JUN CHUQ'AB'IL CHIK

Extraída de: Wikipedia - Autor : J. Antonio Bielsa

¿Jas ri' ri jun chuq'ab'il chi wachil?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le sik'inik uwach wuj.

Chuq'ab'il chi wachil

¿Jas ucholajil le chuq'ab'il chi wachil?

Kaqab'ij chuq'ab'il chi wachil rumal che elenaq uluq pa uq'inomal le uwachulew xuquje' che taq jataq che man k'o ta wi uk'isik, che are taq kel uluq man kub'an ta k'ax. Xuquje', are wa' qas chuq'ab'il chi wachil rech ronojel ri k'o uk'aslemal.

Q'ij chi q'ij **katajin** kaqilo che le loq'olaj uwachulew rajawaxik **kachajixik**. Ri uk'aslemal kaya'tajik we kaqajek' qib' chi ub'anik ri k'ax rumal k'u rech wa' kariqitaj le kaqachokonsab'ej chuq'ab'il chi wachil. Necher, ri ukojik kaya'taj wa' chi no'jimal rumal che kak'extaj taq le chomanik chi rij le **q'inomal** ya'tal uluq. Rajawaxik jun **k'exonik** che taq le uchomanik le loq'o'manel.

¿Jachike taq ucholajil le chuq'ab'il kariqitajik?

K'o jalajoj taq uwach. Rumal uriqik xew ya'talik kab'an uk'extajem chi ya'l saqilal xuquje' elenaq uluq che le **kqiq'**, le joron, le q'ij, chi'l nik'aj chik.

Chuq'ab'il chi wachil man k'o ta k'axk'olil kuya'o

Are taq wa' ucholajil le uk'iyal ch'ajch'oj taq chuq'ab'il che man kuya' ta k'axk'olil:

1. Le uchuq'ab'il uwa q'ij

Kaqak'amo'waj rumal le q'ij che kuya' uloq le urepq'unem umeq'inal che kujek' le uchuq'ab' xa jeri' kux ya'l saqilal.

2. Le uchuq'ab'il kiqiq'

Kel uloq che le uchuq'ab' le kiqiq'. Wene' awilom jujun taq wa'katib'al jawije' b'anatal wi chi uchi' le q'eqa b'e jujun taq sutib'al kiqiq'.

3. Le uchuq'ab'il saqilal b'antal rumal usilob'em joron

Are qas wa' eta'matal uwach. Kuchokonsab'ej usilab'em le joron rumal uya'ik ujek'ik uchuq'ab'il le saqilal, kaya'taj uloq pa le uk'u'x le nima'.

4. Uchuq'ab'il ketzelal awajib' chi'l q'ayes

Qas are wi man paqal ta rajil jun echeb'enik rech le uwachulew che kuya' kuk'exwechb'ej le rachaq q'aq'. Kaya'taj uloq pa jun q'aq'arinaq k'olib'al are taq kab'an kakok'arisax taq le ketzelal le awajib' chi'l taq le q'ayes.

5. Uchuq'ab'il q'ob'sam taq etzelal

Kaya'taj we q'ob'sam taq q'ayes rumal alaj taq etzelal jastaq che man k'o ta chi kiqiq' uk'a'naq. Rumal wa' kux alaj taq xujut k'o kuxlab' ruk' wa' utz kelesax le ya'b'al saqilal.

6. Le uchuq'ab'il usilab'em le plo, usaqil le plo.

Le uchuq'ab'il usilab'em le palow kukoj le uchcuq'ab'il usilab'em le palow rumal rech **umulixik** uya'il le saqilal.

7. Le uchcuq'ab'il uq'aq'al uwachulew

Kak'iy uloq pa uk'u'x le uwachulew. Are kuk'am le uq'aq'al kaya'taj uloq pa uk'u'x le uwachulew, jacha' le kuya' le xkanul taq juyub', rumal uya'il uloq uchuq'ab'il le uq'aq'al, che amaq'el keriqital chi upam le o'kal on o'k'al lajuj rajlab'alil uchuq'ab'il.

Katajin kab'an chakunem are chi we jun uchuq'ab'il man qas ta kachokonsab'ex chi pa we uwachulew.

K'amom pa ri k'exwuj <https://www.mipodo.com/blog/eficiencia-energetica/energias-alternativas-tipos/>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzalij kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Jas ucholajil le chuq'abil chi wachil?

2. ¿Jawi ke'pe wi le chuq'ab'il chi'?

3. ¿Jas le uchuq'ab'il le uwa q'ij?

4. ¿Jas le uchuq'ab'il kiquq'?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

kaqab'ij	chuq'ab'il	katajin	q'inomal	k'exonik	jalajoj
kiquq'	ketzelal	q'ob'sam	uq'aq'al	umulixik	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij le e k'o ikim, xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Kaqab'ij__Ronojel q'ij kaqab'ij chi rajawixik kaqachajij wa uwachulew. _____
1. Chuq'ab'il _____
2. Katajin _____
3. Q'inomal _____
4. K'exonik _____
5. Jalajoj _____

Ucholajil tzij

Kikojik ri silob'enik taq tzij, ri xokow ri kab'ixik, ri tajin kab'an ri kab'ixik, ri maja' kab'an ri kab'ixik.

Ub'e'al chak: chasik'ij le chomanik e tz'ib'atalik. xuquje' chaq'axaj cho ri awuj.

¿Jas tajin kab'ano? Tajin kinchakunik.

¿Su xab'an iwir? Iwir xinb'e pa nim tinamit.

¿Jas kab'an chwe'q? kine'tzijon na ruk' ri ajkun pwi ri kikunub'al ri ak'alab'.

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. ¿Su karayij la nan? jun miq'in nutuj.
1. ¿Jas tajin kab'ano ali? _____ qawa.
2. ¿Jas kana' la nan? _____ le waqan.
3. ¿Jas xaloq'o? _____ jun nuxu'k.
4. ¿Jas katijo ala? _____ jun woj'.
5. ¿Jas kab'an pa nik'aj qij? _____ wa'im.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

1. ¿Jas ri xab'an iwir _____ pa chapan kar.
2. ¿Su katatab'ej? _____ nuq'ojom.
3. ¿Jas xub'ano? _____ pa juyub'.
4. ¿Jas kawilo? _____ jun xar.
5. ¿Jas katz'ib'aj? _____ jun wuj kintaq ub'i che ri nutat.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Ke'warik, aka'lab' ¿Ke'war chi ri ak'alab'? Je' ke'warik _____
1. Ke'q'ojominik, tata'ib' _____
2. Xinb'atz'inik, iwir _____
3. Tajin kintz'ajanik, wachib'al _____
4. Kinxik'inik, taq'aj _____
5. Kinxiyo, k'ul _____

TIJO'NIJIK 32 CHUQ'AB'IL CHI WACHIL PA WOKAJ

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj.

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Kusik'ij uwach jun wuj, kub'ij jas taq ri uchapachob' ri tz'ib'atal chi upam ri sik'in uwach wuj kub'ano.

Ub'e'al chak: chab'ana wa jun sik'in uwach wuj, qas chata ub'e ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Kaqab'ij chuq'ab'il chi wachil rumal che elenaq uloq pa uq'inomal le uwachulew xuquje' che taq jataq che man k'o ta wi uk'isik, che are taq kel uloq man kub'an ta k'ax. Xuquje', are wa' qas chuq'ab'il chi wachil rech ronojel ri k'o uk'aslemal.

Q'ij chi q'ij katajin kaqilo che le loq'olaj uwachulew rajawaxik kachajixik. Ri uk'aslemal kaya'tajik we kaqajek' qib' chi ub'anik ri k'ax rumal k'u rech wa' kariqitaj le kaqachokonsab'ej chuq'ab'il chi wachil. Necher, ri ukojik kaya'taj wa' chi no'jimal rumal che kak'extaj taq le chomanik chi rij le q'inomal ya'tal uloq. Rajawaxik jun k'exonik che taq le uchomanik le loq'o'manel.

Ub'e'al chak: chatzijoq che jun awachi'l ri xata ub'e, ucholaj che ri xasik'ij cho le awuj. xuquje' chatzijoq che ri uchapachob' ri sik'in uwach wuj xariqo.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kutz'ib'aj jun uwuj ri k'amal b'e re ri utinamit jawi kutz'ib'aj wi chi utz we kakikoj ri chuq'ab'il chi wachil pa ri kitinamit. Ri wuj rajawixik kuk'am ub'i: Jawi xtz'ib'ax wi, ri q'ij xtz'ib'axik, jachin che kataq wi ub'ik, Uch'ab'exik ri kataq wi ub'i ri wuj, utz'ib'axik ri kajawaxik kab'ixik, rajawixik katz'ib'ax ri utzilal kuya che ri wokaj, katz'ib'ax ri utz'apinik ri tz'ib'anik, kajuch' ri wuj xtz'ib'axik.

Tijo'nik ib' 4

Ub'e'al chak: chaz'ib'aj jun uwuj ri k'amal b'e re ri atinamit jawi katz'ib'aj wi chi utz we kakikoj ri chuq'ab'il chi wachil pa ri itinamit. Ri wuj rajawixik kuk'am ub'i:

1. Jawi xtz'ib'ax wi ri wuj.
2. Ri q'ij xtz'ib'axik.
3. Jachin che kataq wi ub'ik wa wuj.
4. Uch'ab'exik ri kataq wi ub'i wa wuj.
5. Utz'ib'axik ri kajawaxik kab'ixik, rajawixik katz'ib'ax ri utzilal kuya'o.
6. Katz'ib'ax ri utz'apinik ri tz'ib'anik.
7. Kajuch' ri wuj xatz'ib'aj.

This image shows a blank sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, cha'kojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

Tijo'nijik 29-32

1. Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: che'atz'ib'aj chomanik kuk' le jujun tzij e tz'ib'atal ikim.

Xinwilo loq'olaj kaya'tajik kaqajek' kariqitaj chuq'ab'il ukojik kaqi'q'

0. _____ Xinwil uwach ri wati't cho rachoch ri nuxib'al.
1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____

2. Ucholajil tzij

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, rech qas katataj ucholaj ri kub'ij.

Konojel ri ak'alab' _____ che ri _____ alaj taq chaj, sib'alaj _____ jampa' xkita chi _____ ri' ri jun chak re tiko'nik. E jo'k'al alaj taq chaj _____ che ri tijob'al, ri k'amal b'e re tijob'al xub'ij chi kech ri ak'alab' chi qas pa utzilal kakib'an ri kichak

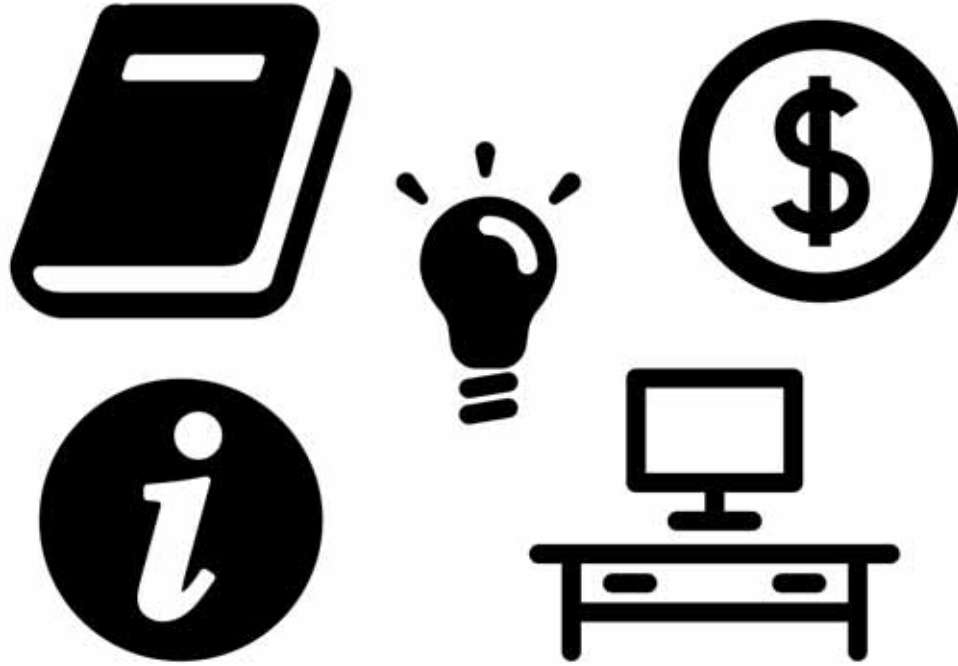
Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, chatz'ib'aj ri tzij e rajawixik na pa le juperaj tz'ib'anik, rech qas kata' ucholaj le kuya ub'ixik, are chakojo che le tzij e mulinik.

nutinamit rulew uwach qasi' qatinamit

Ri _____ k'o _____, k'ache'laj ronojel ri _____, ub'im ri k'amal b'e re tinamit chi utz we qonojel ke'qasolij, ke'qak'ama kiq'ab' taq che' che _____, ub'im chi man utz taj we ke'qaqasaj che'; qonojel pa ri _____ qeta'm chi man utz taj ke'qaqasaj taq che'.

UTAS TIJONIK 5
WA'LIJSAXIK WACHIL PA WOKAJ
TIJO'NIJIK 33 RI ETA'MANIK KUYA CHUQ'AB'

V

¿E jachin taq ri' ri winaq Navajos kib'i'?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le sik'in uwach wuj.

Ri winaqib' Navajos xkik'ol we uwachulew

Ri ucholajil ri uq'alajisaxik uwach ri owatal ub'ixik nim upatan b'anatal pa ronojel Tzijtal uloq. Keta'm chi uloq le espartanos, le e romanos xuquje' ri e Kaxlan Q'ataltzij, necher k'o jun uq'ijol jawije' qas xk'ulmatajik chi nim upatan pa we Ukab' Ch'o'jinem pa Uwachulew, jacha' le xb'antaj pa le ch'o'j rech uchi' palow uqajib'al kiquq'.

Pa le ch'o'jinem xb'antaj pa le ch'o'j rech uchi' palow **Uqajib'al** kiquq' pa le tinamit Estados Unidos xkiriq jun **nimalaj** k'axk'olil are taq xkib'an rilik uchajixik taq le **q'axem** ch'awem **tzijonem**. Ri e Japoneses **ke'tzijon** pa le inglés tzijob'al xa jeri' chi k'ax le uqaxem le kichakub'al pa taq le polikalaj uraxal k'iche'laj.

Rumal k'u wa' xpe we achi Philip Johnson, nim **reta'mab'al**, **k'alkwa'l** e juk'ulaj kojonelab' taq winaq che **k'йнаq** uloq chi kixo'l le winaq e navajos rech Arizona (Estados Unidos) xreta'maj uloq le

kich'ab'al are taq k'a ak'al na. We jun ch'ab'al ri' maj wi kajunamataj ta ruk' jun chik xa jeri' xucho-konsab'ej pa we q'axem ch'awem **tzijonem** pa le ch'aweb'al pa kiqu' pa le Ch'o'j rech uchi' palow Uqajib'al kiqu'. Xa jeri' xemulix le e winaq aj navajos are chi **kakijab'uj** uwach we jun chak patan: ub'ina'am Code Talkers.

Le ch'awem tzijonem pa le Ukab' Ch'o'jinem pa Uwachulew, wene' k'ax jub'iq' uch'ob'ik necher are gas **aninaq** uq'axexik xa jeri' nim ri utob'anik xuya'o. Ri winaq e japoneses may kakich'ob'o xuquje' ri ajch'ojib' rech Estados Unidos, xa jeri' xajawataj wi jun chi kech le e navajos are chi kakich'ob' kib'. Jacha' we nik'aj taq ch'ob'onik ri': *'Dibah, No-da-ih, Gah, Tkin, Shush, Wol-la-chee, Moasi, Lin, Yeh-hes* k'ax jub'iq' uch'ob'ik rumal che le ch'ab'al man qas ta k'o ucholajil xuquje' man kakowinb'ex ta utz'ib'axik, xew man kach'ob' taj pa jujunal uqulal ub'ixik.

Are k'u taq we, *Code Talkers* xkitikirisaj uwach nik'aj taq tzij rumal ub'i'naxik taq nik'aj jastaq che na kariqitaj ta pa le kitzij. Xa jeri' le ajch'ojab' xekib'i'naj *Gini* on xik chi kech; le nima'q taq jukub', le e saq taq raq palow on *nimtijonelkar*; che le q'aq' ch'ojib'al ri kab'ix che pa kaxlan *Chaydagahi* xe'kib'ij chi kech on kok. Are taq kakib'i' naj le Estados Unidos le ub'i' xkikojo are le *Nehammah*, loq'olaj qan.

Ri kichak kipatan we *Code Talkers* pa le tab'enik ilonik rech Estados Unidos pa le Ukab' Ch'o'jinem pa Uwachulew naj uq'ijol xk'o'ji' chowal, jacha' xub'ij ri Howard Connor are taq xkib'an kech che le rulewal *Iwo Jima*.

We ch'akanem xb'antajik xa rumal kech e'are'.

K'amom pa ri k'exwuj <http://quhist.com/enciptacion-navajos-code-talkers-segunda-guerra-mundial/>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: ckiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿E jachin taq xketa'maj inglés tzijob'al, su che xketa'maj?

2. ¿Jas che ri achi Philip Johnson xuriq ri kitzijob'al ri winaq Navajos?

3. ¿Le xe'b'e ri navajos pa ch'o'j xuquje'?

4. ¿Jas xe'kib'ana ri Navajos winaq pa ri ukab' ch'oj xb'an cho wa uwachulew?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

reta'mab'al	q'axem	tzijonem	ke'tzijon	nimalaj
k'iynaq	tzijonem	uqajib'al	aninaq	k'alkwa'l kakijab'uj

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij le e k'o ikim, xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Reta'mab'al Jampa' ri winaq kutijoj rib' kanimar ri reta'mab'al.

1. Q'axem _____

2. Tzijonem _____

3. Ke'tzijon _____

4. nimalaj _____

5. K'iynaq _____

Ucholajil tzij

Kikojik silob'enik taq tzij, re taq ri ok'owinaq chik, ri tajin kok'owik, ri maja' kok'owik.

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atalik, xuquje' chaq'axaj cho ri awuj.

Xb'e kan ri alaj ak'al ruk' ri rati't.

Kinuxlan jub'iq'.

Kinb'e na che ri rilik ri nutat.

Tajin kintz'ub' jun nukab'

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

0. Tajin kinb'ol jun waj.
1. _____ katintijoj che ub'anik wa.
2. _____ che kib'anik tem.
_____ laq le alaj ali Talin
3. Iwir _____ kunub'al, rumal in yawab'.
4. oxojir _____ pa tinamit.
5. _____ pa wa b'e.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

1. _____ le wuj cho le ulew.
2. _____ le ak'al, rumal kanumit.
3. _____ ab'aj pa le ja'.
4. _____ iwir pa le cho.
5. _____ le laj ak'al rumal la' xtzaqik.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Xinsipaj, wuj _____Xinsipaj jun uwuj le ak'al, rech kab'e pa tijob'al. _____
1. Kinjaq, uchi' ja _____
2. Katb'e kan, nan _____
3. Kawesaj b'i, ak' _____
4. Kinwesaj kan, pwaq _____
5. Chatchakun qaj, ikim _____

TIJO'NIJIK 34 RI ETA'MANIK RACHI'L RI TZIJOB'ELIL

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj.

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Kub'ij are' ri kuchomaj pa uwi' jun sik'in uwach wuj kub'ano.

Ub'e'al chak: chab'ana wa jun sik'in uwach wuj, chata ub'e ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Pa le Ch'o'jinem xb'antaj pa le Ch'o'j rech uchi' palow Uqajib'al kiqu' pa le tinamit Estados Unidos xkiriq jun nimalaj k'axk'olil are taq xkib'an rilik uchajixik taq le q'axem ch'awem tzijonem. Ri e japoneses ke'tzijon pa le Inglés tzijob'al xa jeri' chi k'ax le uqaxem le kichakub'al pa taq le polikalaj uraxal k'iche'laj.

Rumal k'u wa' xpe we achi Philip Johnson, nim reta'mab'al, k'alkwa'l e juk'ulaj kojonelab' taq winaq che k'iynaq uloq chi kixo'l le winaq e navajos rech Arizona (Estados Unidos) xreta'maj uloq le kich'ab'al are taq k'a ak'al na. We jun ch'ab'al ri' man kajunamataj ta ruk' jun chik xa jeri' xuchokon-sab'ej pa we q'axem ch'awem tzijonem pa le ch'aweb'al pa kiqu' pa le Ch'o'j rech uchi' palow Uqajib'al kiqu'. Xa jeri' xemulix le e winaq aj navajos are chi kakijab'uj uwach we jun chak patan: ub'ina'am Code Talkers.

Ub'e'al chak: chatzijoq che jun awachi'l ri xata ub'e ucholaj che ri sik'in uwach wuj xab'ano, xuquje' chab'ij che ri awachi'l pa uwi' ri kachomaj chi rij ri jun sik'in uwach wuj xab'ano.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kutz'ib'aj jun tzijonem pa cha ri ke'tzijox pa taq ri wokaj, tinamit, ri kacha'w pa uwi' ri tzijob'al. Ri tzijonem karuk'a'j: Ub'i', ujeqb'al, ri kariqitajik, ri ke'lawi.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj jun tzijonem pa cha ri ke'tzijox pa taq ri wokaj, tinamit, ri kacha'w pa uwi' ri tzijob'al. Ri tzijonem karuk'a'j:

1. Ub'i',
2. Ujeqb'al,
3. Utz'ib'axik ri kariqitajik, ri ke'lawi.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

TIJO'NIJIK 35 UCHAKUXIK RIJ RI K'AYEWAL

¿Jas kachomaj pa kiwi' le sutinel taq ch'umil ?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le jun sik'in uwach wuj.

Ri kichak ri e sutinel taq ch'umil pa ri k'axk'olil

Ri e **sutinel** taq **ch'umil** kekowinik kekikol kik'aslemal le winaq pa jun k'axk'olil necher le e q'inomab' taq tinamit **ketzaqik** keqajik rumal che man k'o ta chi keto'wik. Utz uchokonsab'exik, le k'ak' nima'q taq eta'manem kekowinik **aninaq** kekiyak uwach jun tinamit xuquje' ketob'an chi **uk'exik** raqanib'al le **kiq'inomal** le winaq. Le sutinel taq ch'umil rech q'axenel ch'awem tzijonem, pa taq we q'ij katajin kekijach taq **chakub'al** pa taq le komon e wokaj che naj keriqitaj wi, xuquje' kakiya' **tob'anik** chi kech le ajtiko'nelab' rumal rech le utz uq'ijol kakib'an le tiko'nijik.

Le e sutinel taq ch'umil kekitzujuj chi kech le e **q'inomab'** taq tinamit jun chik uq'ijol are chi kakib'ano kakitzukuj rutzil taq ri k'aslemal; le rilik chi najil le k'axk'olil kak'ulmataj pa we uwachulew.

Nim upatan wa'. Pa we uwachulew che katajin **kawalij** uwach kaya'taj jo'lajuj ro'kal raqanil taq kami-kal rumal rech le k'axk'olil pa we uwachulew. Xew **junab'ir**, keb' uwach k'axk'olil – le nima kikiq' Nargis pa Myanmar chi'l le nima keb'raqan xk'ulmataj pa Sichuan pa le tinamit China – xekam kak'ala' chi winaq.

Philip Frost, rech le Instituto CSIR-Meraka rech Sudáfrica, kub'an uq'alajisaxik jasche che kaxo'lax le sipanik ub'ixikil uq'alajisaxik uchak le sutinel taq ch'umil ruk' le k'ak' nima'q taq eta'mab'al kakoj ronojel q'ij, jacha' le taq ch'aweb'al, kakowinb'ex uya'ik taq chakub'al che na paqal ta rajil xuquje' nim upatan rumal uq'atik uwach taq le k'axk'olil jacha' le poro'n.

Are qas b'isob'al are taq na kub'an ta junam taq le chomab'al, le rilik chi najil le k'axk'olil kak'ulmataj pa we uwachulew naj wa' kakanaj wi chi kech le e meb'a'ib' taq tinamit. Na kopan ta wi wa' chi kech le meb'a'ib' taq tinamit pa we uwachulew, le k'axk'olil kak'oji' wa' pa kiwi' we na kab'an ta utz uchomaxik.

K'amom pa ru chak ri: Sian Lewis

<https://www.scidev.net/america-latina/desastres/editoriales/los-sat-lites-en-el-manejo-de-desastres.html>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzaliy kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Le ke'kun ri sutinel taq ch'umil che ri uto'ik ri kik'aslemal ri winaq?

2. ¿Le ke'kun ri sutinel taq ch'umil che ri rilik jampa' petinaq k'ayewal chi rij ri k'aslemal cho wa uwachulew?

3. ¿Le ke'kun ri sutinel taq ch'umil che ri reta'maxik jampa' utz kab'an ri tiko'nik?

4. ¿Le ke'kun ri sutinel taq ch'umil ke'kito' ri tinamit rech kakutz'irisaj ri kik'aslemal ri winaq?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

aninaq	sutinel	uwachulew	uk'exik	kiq'inomal
chakub'al	tob'anik	q'inomab'	kawalij	junab'ir kampa'

Ub'e'al chak: che'atz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij le e k'o ikim, xuquje' che'atz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Aninaq __ Jampa' xpe ri ul aninaq xujelik, man xqaye'j ta na xujkanaj kan chi uxe'.

1. Sutinel _____

2. Uwachulew _____

3. Uk'exik _____

4. Kiq'inomal _____

5. Uk'exik _____

Ucholajil tzij

Jalajoj taq kikojik silob'enik taq tzij, re taq ri ok'owinaq chik, ri tajin kok'owik, ri maja' kok'owik, xuquje' ri kikojik pa taq ri k'oton taq chi'aj.

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atalik. xuquje' chaq'axaj cho ri awuj.

Xink'ayij imu't pa k'ayb'al iwir.

Xkitaq ub'i ri aka'al pa tijob'al.

Kqatatab'ej jampa' koq' ri amak' kujwa'lijik.

Rajawixik kqato' le ali che le uchak.

¿Le kab'an le apatan ala? man kinb'an taj.

¿Le qas man kab'an taj? Je', man kib'an taj.

¿le qas kaloq jun atz'ib'ab'al? je' kinloq'o.

¿Jas xub'ij ri awuj pa uwi' ri sutinel taq ch'umil?

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij che'asik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. K'ate'q ne' kakowin na la' le ali che ri ub'anik le kem we kutijoj rib' che ri ub'anik.
1. Kakowin la' le nan che le _____ le chij we man naj ke'b'e wi.
2. Kakowin la' le ali che ri uch'ajik le k'ul we _____ rumal ri unan.
3. Kakowin la' le chuchu' che ri ub'anik le ak'uwa we _____ aq'ab'.
4. Kakowin la' le tat che le kem we _____ rib' che ri ub'anik.
5. Kakowin la' le laj ali che ri ub'anik ri utz'ib' we man _____ chanim.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

1. ¿Le aweta'm katajilanik? _____
2. ¿Le katkun che ri ub'anik le atz'ib'? _____
3. ¿Le Kawaj katinto' che ri ub'anik le achak? _____
4. ¿Le qas man kawaj taj katb'e wuk'? _____
5. Chwe'q _____ che ri rilik ri walib', kub'ij ri wach'il chi yawab'.

Tijonik ib' 3

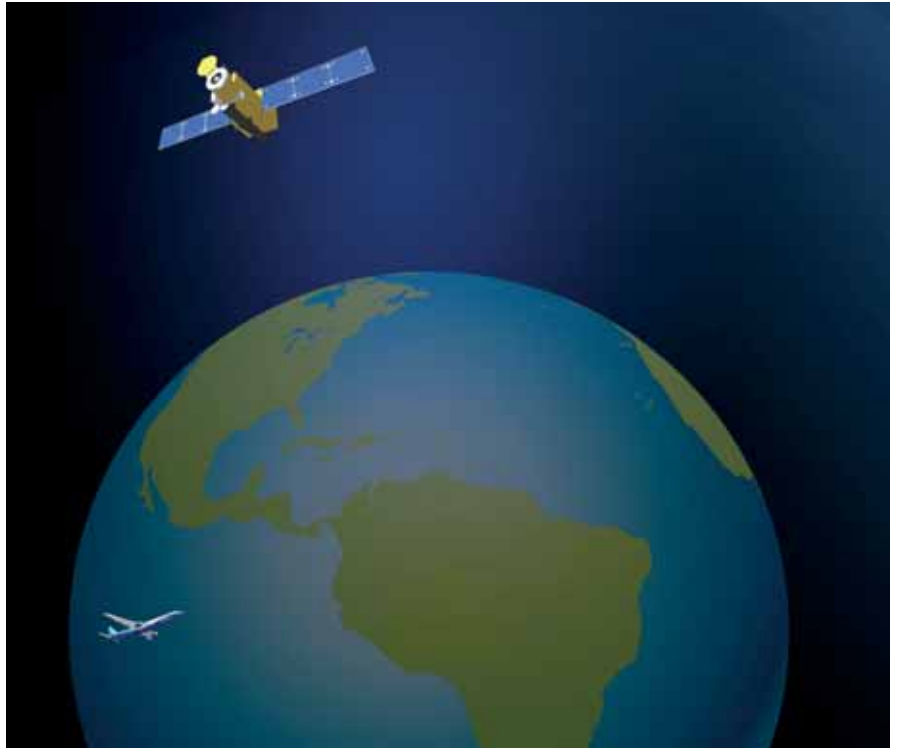
Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi utza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. K'inatinik, palow _____ Kinatin chi uchi' palow kuk' ri wal. _____
1. Xintiko, ulew _____
2. Xintijo, wa _____
3. Kinb'ano, patan _____
4. Kinb'an na, rikil _____
5. Kujb'ek, chak _____

TIJO'NIJIK 36 K'AK' TAQ ETA'MANIK CHE RI UCHAKUXIK RI K'AYEWAL

Rilik chik ri xriq kan pa ri ti-jo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj

Uchakuxik sik'in uwach wuj:

Ku'b'ij jawi xb'antaj wi xuquje' ri ku'ya kan ri kikojik ri k'ak' taq eta'manem che ri reta'maxik su ri petinaq xuquje' che ri ub'anik chak jawi xya'taj wi k'ayewal.

Ub'e'al chak: chasik'ij uwach wa jun sik'in uwach wuj, chata ub'e, ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Ri e **sutinel** taq **ch'umil** kekowinik kekikol kik'aslemal le winaq pa jun k'axk'olil necher le e q'inomab' taq tinamit **ketzaqik** keqajik rumal che man k'o ta chi keto'wik. Utz uchokonsab'exik, le k'ak' nima'q taq eta'manem kekowinik **aninaq** kekiyak uwach jun tinamit xuquje' ketob'an chi **uk'exik** raqanib'al le **kiq'inomal** le winaq. Le sutinel taq ch'umil rech q'axenel ch'awem tzijonem, pa taq we q'ij katajin kekijach taq **chakub'al** pa taq le komon e wokaj che naj keriqitaj wi, xuquje' kakiya' **tob'anik** chi kech le ajtiko'nelab' rumal rech le utz uq'ijol kakib'an le tiko'nijik.

Le e sutinel taq ch'umil kekitzujuj chi kech le e **q'inomab'** taq tinamit jun chik uq'ijol are chi kakib'ano kakitzukuj rutzil taq ri k'aslemal; le rilik chi najil le k'axk'olil kak'ulmataj pa we uwachulew.

Nim upatan wa'. Pa we uwachulew che katajin **kawalij** uwach kaya'taj jo'lajuj ro'kal raqanil taq kamikal rumal rech le k'axk'olil pa we uwachulew. Xew **junab'ir**, keb' uwach k'axk'olil – le nima kiquq' Nargis pa Myanmar chi'l le nima keb'raqan xk'ulmataj pa Sichuan pa le tinamit China – xekam kak'ala' chi winaq.

Ub'e'al chak: chatzijo che jun awachi'l pa uwi' ri wuj xasik'ij, chatzijo che jawi xb'antaj wi ri kuya ub'ixik ri sik'in uwach wuj xuquje' ri ku'ya kan ri kikojik ri k'ak' taq eta'manem che ri reta'maxik su ri petinaq xuquje' che ri ub'anik chak jawi xya'taj wi k'ayewal.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kutz'ib'aj jun ya'onik ub'ixik cho jun wuj ri kaya' cho tinamit pa uwi' jun b'antajik ri 'xya'taj cho ri uraxil wa uwachulew, ri tz'ib'anik kuk'am ub'i: Ubi', rokib'al tzij, utz'ib'axik ronojel ri kajawixik kok chi upam ri tz'ib'anik, utz'ib'axik ri tz'apinik re ri xtz'ib'axik.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: kutz'ib'aj jun ya'onik ub'ixik cho jun wuj ri kaya' cho tinamit pa uwi' jun b'antajik ri xya'taj cho ri uraxil wa uwachulew, ri tz'ib'anik kuk'am ub'i:

1. Ubi', ri pa uwi' ri kab'an wi ri tz'ib'anem.
2. Rokib'al tzij.
3. Utz'ib'axik ronojel ri kajawixik kok chi upam ri tz'ib'anik,
4. Utz'ib'axik ri tz'apinik re ri xtz'ib'axik.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

Tijo'nijik 33-36

1. Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le jujun tzij e tz'ib'atal ikim.

juwinaq q'inomab' kakib'ano rutzil rilik naj katajin ch'umil

0. _____ Juwinaq q'ij rajawixik che ri ub'anik le chak. _____
1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____

2. Ucholajil tzij

Ub'e'al chak: che'atz'aqatisaj le chomanik, rech qas katataj ucholaj ri kub'ij.

Pa ri walaxik ri wati't, ri numam, ri nutat, ri nunan sib'alaj nim ri keta'mab'al, e are' _____
kakisik'ij uwach ri _____ ri awaj, xuquje' ke'kunik _____ uwach ri kika'yb'al le ik', le
q'ij, le upakaj; xuquje' _____ chi ke'kunik kakisik'ij ri uch'aweb'al ri kikik'el. At katchoma-
nik we _____ we man kakoj taj wa xinya ub'ixik chawe.

Ub'e'al chak: che'atz'aqatisaj le chomanik, che'atz'ib'aj ri tzij e rajawixik na pa le juperaj tz'ib'anik,
rech qas kata' ucholaj le kuya ub'ixik, are che akojo che le tzij e mulinik.

ch'am ki' tza chom nim

Iwir xinb'e pa k'ayb'al re ri nutinamit, xinloq' jun walalanxax, su xintij qajoq, sib'alaj _____
xel ri walaxax, xinloq' kiq'inom ri ak'alab' kakib'ij chi _____ xe'lik, xuquje' xinloq jun nutu-
mi'n _____ xelik, ri _____ wal xinloq richaj rech kab'aqir jub'iq'. Sib'alaj
_____ ri jastaq xinloq'o.

TIJO'NIJIK 37 RI JUNAMAXIK TZIJ JUN B'ANTAJIK CHE RI URIQIK RI UTZILAL

¿Jampa' kab'an jun chomanik, le are utz chanim kaqab'ij jas ri kaqab'ano, are ne utz qas kaqachomaj na chi utzil su ri kaqab'ano?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le jun sik'in uwach wuj.

Uq'ijilo'xik ucholajixik chak k'ayij pa ri achomanik

Are taq kachomaj jas kab'an chi **utaqexik** jun ucholajil chak **k'ayij**, le nima'q taq chak k'ayij ya'talik kaya' na kan uchomaxik **uk'isik** are utz kab'an utaqexik ucholajil jas kab'an che **uriqik** ib' kuk' e nik'aj chik on jas uwach chak patan che katob'an chi **uwa'lijsaxik** le k'ayij naj uq'ijol.

Jun ucholajil are taq le e ajchak patan rech nima'q taq k'ayinik ya'talik kakiq'at uwach le uriqik ib' ruk' jun jasach che eye'talik eta'matalik kak'am uq'ab' ruk' le eye'tal chomanik. Jun eye'tal chomanik are wa' le kak'amow ub'e'al are chi kab'an ucholajixik le chak patan keya'tal pa jun chik uq'ijol.

Le solonik taq chak **amaq'el kuq'alajisaj** ronojel ri rajawixik **keta'maxik** pa uwi' ri chak, xuquje' are taq kaqab'an jun **qachomanik**, are kaqaya' **uq'ij** le taq chak patan k'o apanoq **naqaj** chi uwach le naj ta uq'ijol rumal wa' kub'an keb' qak'u'x chi naqaj apan uq'ijol. Le e k'amal taq b'e rech nima'q taq k'ayij, wene' kekowinik kakinimarisaj uchuq'ab'il le k'ayij pa alaj uq'ijol, necher k'o ri kakib'an taq le "aninaqil" chomanik, jacha' le kakiriq kib' kuk' nik'aj chik nima'q ajk'ayib', xa jeri' pa naqaj aq'an uq'ijol kakilo chi man utz ta ri chomanik xkib'ano.

¿Jas kakib'an le chomanelab' ajk'ayib' kakiq'at uwach taq le no'jib'al na chomatal ta uloq, necher are chi kakiya' uq'ij uchomaxik taq le chak che nim raqan uq'ijol? Kincholajij oxib' uwach nojib'al jastaq chi kech le kakaj kakipatanij rumal rech rutzirisaxik le nima'q taq k'ayij.

1. Uya'ik uwi' uchomaxik le naj raqan uq'ab' ucholajil.

2. Chaya' aq'ij rumal uriqik jun utzalaj ch'awem tzijonem kuk' e nik'aj chik.
3. Chachajij awib' pa uq'ab' le kulula'n taq na'oj.

Ri xesax wi, wa jun tz'ib'anik xriqitaj pa ri jun wuj: “originalmente en la revista Negotiation, publicada por el Programa sobre Negociación de la Escuela de Derecho de Harvard. www.pon.harvard.edu . Katie Shonk es la editora de dicho programa en la Facultad de Derecho de la Universidad de Harvard, con sede en Cambridge, Massachusetts, Estados Unidos”

K'amom pa ri k'exwuj <https://expansion.mx/carrera/2017/11/10/como-negociar-con-el-futuro-en-mente>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzalij kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Jas jun eye'tal chomanik?

2. ¿Su kuya le solonik taq chak?

4. ¿Le utz wa jun chomanik: Chaya' aq'ij rumal uriqik jun utzalaj ch'awem tzijonem kuk' e nik'aj chik; che ri ub'anik jun chak?

5. ¿Jas kachomaj pa uwi' wa jun chomanik: Chachajij awib' pa uq'ab' le kulula'n taq na'oj?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

k'ayij	utaqexik	uk'isik	uriqik	uwa'lijsaxik	amaq'el
kuq'alajisaj	keta'maxik	uq'ij	naqaj	qachomanik	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij le e k'o ikim, xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. K'ayij Xink'ayij jun wulew che ri nuk'ojol iwir.
1. Utaqexik _____
2. Uk'isik _____
3. Uriqik _____
4. Uwa'lijsaxik _____
5. Amaq'el _____

Ucholajil tzij

Jalajoj taq kikojik silob'enik taq tzij, re taq ri ok'owinaq chik, ri tajin kok'owik, ri maja' kok'owik.

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atalik xuquje' chaq'axaj cho ri awuj.

Xinel uloq, rumal man xinch'ij ta rilik.

Xinulik nan xinch che rin unan.

Kinatin na pa tuj kamik.

Xu' kinok'owik wachalal.

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. Kaloq' jun atz'ib'ab'al ala.
1. _____ awib' rech utz kel ri ak'aslemal.
2. _____ awib' rech kok'ow le uk'axk'ol apam.
3. _____ ukuyik amak che ri anan, rumal xak'ulula'j.
4. _____ awa, rech man kana' ta wi'jal wal.
5. _____ awatz'eyaq rech kuq'i' na.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na.

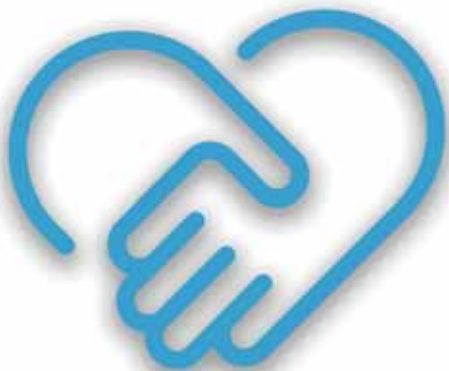
1. _____ rech kok'ow le uk'axk'ol le awaqan.
2. _____ jun ach'ich' rech man katb'in ta chik.
3. _____ rech qas kachomaj jas ri kab'ij che ri anan.
4. _____ jun awachoch rech man kaqaj ta chi awachoch.
5. _____ ub'e ri ja' rech man kuya ta k'ayewal che le awachoch.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi utza'm le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Kintze'nik, ak'al Sib'alaj kintze'n rumal le jun ak'al.
1. Xinokik, ch'ich' _____
2. Xinuti'o, tz'i' _____
3. Katrach'ilaj, awachalal _____
4. Kinchunaj, ja _____
5. kameso, uwa ja _____

TIJO'NIJIK 38 NIM UB'E, NIM UCHOLAJ RI JUNAMAXIK TZIJ

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun tijo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij e mulim pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj.

Uchakuxik ri sik'in uwach wuj

Reta'm jas qas ri xraj ri tz'ib'anel re ri sik'in uwach wuj xraj xub'ij pa ri uwuj, kakunik kuta ucholaj jas ri b'anom che ri utz'ib'axik ri wuj xusik'ij uwach.

Ub'e'al chak: chab'ana wa jun sik'in uwach wuj, qas chata ub'e ucholaj ri kuya ub'ixik.

Are taq kachomaj jas kab'an chi utaqexik jun ucholajil chak k'ayij, le nima'q taq chak k'ayij ya'talik kaya' na kan uchomaxik uk'isik are utz kab'an utaqexik ucholajil jas kab'an che uriqik ib' kuk' e nik'aj chik on jas uwach chak patan che katob'an chi uwa'lijsaxik le k'ayij naj uq'ijol.

Jun ucholajil are taq le e ajchak patan rech nima'q taq k'ayinik ya'talik kakiq'at uwach le uriqik ib' ruk' jun jasach che eye'talik eta'matalik kak'am uq'ab' ruk' le eye'tal chomanik. Jun eye'tal chomanik are wa' le kak'amow ub'e'al are chi kab'an ucholajixik le chak patan keya'tal pa jun chik uq'ijol.

Ub'e'al chak. chatzijo che jun awachi'l pa uwi' ri xata ub'e, ucholaj che wa jun sik'in uwach wuj xab'ano. Chatzijo che ri awachi'l jas qas ri xraj ri tz'ib'anel re ri sik'in uwach wuj xraj xub'ij pa ri uwuj xutz'ib'aj, xuquje' chab'ij che jas ri b'anom che ri utz'ib'axik ri wuj xasik'ij uwach.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kakunik kub'an jun tz'ib'anem pa uwi': Jas ub'anik jun utzalaj k'ayinem. Rajawixik katz'ib'ax wa': Ub'i', jas pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem, rokib'al tzij, Jas ronojel ri kajawaxik kab'ix pa uwi' ri tajin katz'ib'axik, tz'apib'al re ri tz'ib'anik xb'anik.

Tijonik ib' 4

Ub'e'al chak: chab'ana tz'ib'anem pa uwi': Jas ub'anik jun utzalaj k'ayinem. Rajawixik katz'ib'ax wa':

1. Ub'i', jas pa uwi' kab'an wi ri tz'ib'anem.
2. Rokib'al tzij.
3. Jas ronojel ri kajawaxik kab'ix pa uwi' ri tajin katz'ib'axik.
4. Tz'apib'al re ri tz'ib'anik xb'anik.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

TIJO'NIJIK 39 K'OLEM PA UTZILAL

Autor : Miriam Larios

¿Jas ri rajawixik rech kab'an jun k'iyem chi uxo'l ri ajawan ib'?

Sik'in uwach wuj

Ub'e'al chak: chatatab'ej xuquje' chatarane'j rij le jun sik'in uwach wuj.

Ri ub'e'al ucholajil ri k'iyem chi uxo'l ri ajawan ib'

Pa taq le molaj, le eta'mab'al kuya'o are chi le e nuk'maninaq kechakun pa **junamil** pa utzil. Katob'an wa' pa ri **k'iyem nimarem** chi kech le winaq, **kujaq** b'e chi uriqik le **rayib'enik** chak che man kako-winb'ex ta uriqik xaq pa tukelam. Rumal uriqik le utzil pa jun wokaj rajawaxik k'olik xuquje' kanimax taq le no'jib'al **taqanik** che kuk'am **kib'e** le e nuk'maninaq chi jujunal. We man jeri' taj kab'anik, le wokaj man kekowin taj kakicholajij ri kik'aslemal pa kik'iyal.

Are taq **kaqana'o** chi kixo'l le achalaxik, pa le tijob'al, pa le chak, pa le wokaj apawije' wi, k'o jujun taq **k'axk'olil**, k'o jujun taq mul che xa rumal man kariqitaj ta chi ri utz taq no'jib'al chi qaxo'l, are wa' kak'utuwik chi man qas ta k'o ucholajil pwi' le **kaqab'ij** ri **kaqab'ano**. Jacha', k'ax ub'anik uk'utik chi kiwach ri e qalk'u'al ri "k'amowan ib'", we ri e k'amal taq qab'e, e qaq'atb'altzij kekiyoq' ri ajil tz'aqat che man kuk'ulaj ta kib' kino'j kuk', man junam ta kechoman kuk'.

Pa jun nim raqanib'al chak patan rech nim k'ayij we k'amowan ib' nim ri ucholajil upatan, kuyak rutzil kanima ri ajchakib'. We ajawan ib' are qas raqan uq'ab' ri ajawan ib'. We man junam ta uk'amik **uni-maxik** we ajawan ib' kab'an kumal konojel taq le ajchakib', le chak patan kab'an ronojel q'ij man k'o ta ucholajil ub'e'al. Le chak patan man kab'in taj, man kawachin taj, le ajchakib' kechakun pa tukelam man junam ta ri kichomanik man junam ta ri kechakunik are k'u ri e loq'omanelab' keriqow ri uk'axal. Pa ri raqan uq'ab' jun nim k'ayinel pataninel, ri ajawan ib' ya'talik qas kak'am uq'ab'ib'al. Le nimaq' taq k'ayinelab' ya'talik kakiya' uq'ij ucholaj, kakib'an uq'alajisaxik ujab'ixik uwach amaq'el. We jeri' kab'anik, kaya'taj man jun utz uq'ijol chi kech le ajchakib' xuquje' are chi qas kakik'ulmaj ri ucholajil xa jeri' utz kikipatanib'ej ronojel q'ij pa ri kik'aslmal chi kixo'l ri e kachi'l pa le chak patan.

K'amom pa ri k'exwuj <http://elvalordelosvalores.com/la-importancia-de-los-valores/>

Uch'ob'ik sik'inem uwach wuj

Ub'e'al chak: chatzalij kiwach wa nik'aj k'oton chi'aj pa K'iche' tzijob'al cho ri awuj, xuquje' chasik'ij chi uwach jun awachi'l ri xatz'ib'aj.

1. ¿Jas rajawixik kab'anik rech kariq ri utzilal?

2. ¿Jas rajawixik kab'anik rech kariq le utzil pa jun wokaj?

3. ¿Jas kub'ij wa jun tzij "k'amowan ib"?

4. ¿Su kata ucholaj pa kiwi' wa keb' tzij: K'iyem, Nimarem?

Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij le e tz'ib'atal pa le jalajoj taq tzij.

rayib'enik	k'iyem	junamil	nimarem	kujaq	taqanik
kib'e	kaqana'o	k'axk'olil	kaqab'ij	unimaxik	

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le nik'aj tzij ikim, xuquje' chatz'ib'aj chi job' chomanik kuk' le nik'aj tzij chik le e k'o pa le jalajoj taq tzij cho ri awuj.

0. Rayib'enik Jampa' kaqajeq jun qachak qonojel kaqarayib'ej utzilal.

1. K'iyem _____

2. Junamil _____

3. Nimarem _____

4. Kujaq _____

5. Taqanik _____

Ucholajil tzij

Jalajoj taq kikojik silob'enik taq tzij, re taq ri ok'owinaq chik, ri tajin kok'owik, ri maja' kok'owik.

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij e tz'ib'atalik xuquje' chaq'axaj cho ri awuj.

Kintzaj na jun tem.

Kinxiy nuwi'.

Xinsu jun k'olib'al

Tijonik ib' 1

Ub'e'al chak: ruk' ri utob'anik ri awajtij chasik'ij le tzij e tz'ib'atal ikim xuquje' chatz'aqatisaj le kraj na.

0. Kamiq' ri aja', rech man kariq ta ayab' wal.
1. _____ le rab'ix, rech man kakitij ta ri xar.
2. _____ le raqan, rech man kaq'ay taj.
3. _____ jun ukematz'ib', rech kub'an ri uchak.
4. _____, rech kujb'e chanim cho qachoch.
5. Ko _____ ala.

Tijonik ib' 2

Ub'e'al chak: chasik'ij le tzij tz'ib'atal ikim, chatz'aqatisaj le kraj na

1. _____ che ri ub'iqik le jal rech kujworik.
2. _____ le tz'i' rech man kinuti' taj.
3. _____ ri ukunanik ri atat.
4. _____ le xot paxinaq pa uwi' le awachoch.
5. _____ le ab'ix xutij le iwaq iwir.

Tijonik ib' 3

Ub'e'al chak: rajawixik chi ikakab'il tijoxel kib'ij chomanik pa kiwi' le tzij e tz'ib'atal ikim chi kitza'm taq le juch', xuquje' rajawixik chi ijujunal kitz'ib'aj ri chomanik cho le iwuj.

0. Kinpaq', limonax _____ Kinpaq' jun limonax, ¿kawaj ch'aqap awech? _____
1. Xintix, k'atan _____
2. Xinsok, nuq'ab' _____
3. Kinjacho, wa _____
4. Kinjuch'u, wuj _____
5. Kink'utu, kem _____

TIJO'NIJIK 40 K'OLEM PA UTZILAL PA RI WOKAJ

Rilik chik ri xriq kan pa ri tijo'nijik ri k'ate' xok'owik

Ub'e'al chak: pa kajkaj, chitz'ib'aj ruk' keb', oxib' tzij ri xiweta'maj pa ri jun ti-jo'nijik xiwil kanoq. Chikojo ri jalajoj taq tzij ri e k'o pa ri tijo'nijik ri k'ate' xiwok'owisaj

Autor: M. Murga

Uchakuxik ri sik'inik uwach wuj

Kub'an jun sik'in uwach wuj, kakunik kareta'amj jasche xub'an ri jun tz'ib'anik ri tz'ib'anel rech. Kuta ub'e, ucholaj xuquje' kub'ij jas ri kuchomaj ri are' pa uwi' ri b'anom che ri utz'ib'axik ri jun sik'in uwach wuj tajin kub'ano.

Ub'e'al chak: chasik'ij le sik'in uwach wuj, chata ub'e, ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Pa taq le molaj, le eta'mab'al kuya'o are chi le e nuk'maninaq kechakun pa junamil pa utzil. Katob'an wa' pa ri k'iyem nimarem chi kech le winaq, kujaq b'e chi uriqik le rayib'enik chak che man kakowinb'ex ta uriqik xaq pa tukelam. Rumal uriqik le utzil pa jun wokaj rajawaxik k'olik xuquje' kanimax taq le no'jib'al taqanik che kuk'am kib'e le e nuk'maninaq chi jujunal. We man jeri' taj kab'anik, le wokaj na kekowin taj kakicholajij ri kik'aslemal pa kik'iyal.

Are taq kaqana'o chi kixo'l le achalaxik, pa le tijob'al, pa le chak, pa le wokaj apawije' wi, k'o jujun taq k'axk'olil, k'o jujun taq mul che xa rumal na kariqitaj ta chi ri utz taq no'jib'al chi qaxo'l, are wa' kak'utuwik chi man qas k'o ucholajil pwi' le kaqab'ij ri kaqab'ano. Jacha', k'ax ub'anik uk'utik chi kiwach ri e qalk'u'al ri "k'amowan ib", we ri e k'amal taq qab'e, e qaq'atb'altzij kekiyoq' ri ajil tz'aqat che man kuk'ulaj ta kib' kino'j kuk', na junam ta kechoman kuk'.

Ub'e'al chak: chatzizoj che jun awachi'l pa uwi' ri jun sik'in uwach wuj xab'ano, xuquje' chab'ij che jasche xub'an ri jun tz'ib'anik ri tz'ib'anel rech. Chab'ij jas ri kachomaj pa uwi' ri b'anom che ri utz'ib'axik ri jun sik'in uwach wuj xab'ano.

Uchakuxik ri tz'ib'anem

Kutz'ib'aj jun nim tz'ib'anik ri kaya' che ri uk'amik ub'e jun wuj ri kaya' cho tinamit, jawi kuya kichuq'ab' ri winaq rech man ke'kitzaq ta kan ri nimaq taq no'j ri xkiyakan ri kati't kimam chi kech.

Tijob'al ib' 4

Ub'e'al chak: chab'ana jun nim tz'ib'anik ri kaya' che ri uk'amik ub'e jun wuj ri kaya' cho tinamit, jawi kaya kichuq'ab' ri winaq rech man ke'kitzaq ta kan ri nimaq taq no'j ri xkiyakan ri kati't kimam chi kech.

This image shows a blank sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Tijonik ib' 5 (Pajonik no'j)

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj ri xariq ruk' we tijo'nijik, chakojo ri tzij ri e k'o pa ri jalajoj taq tzij.

[illegible]

Ub'e'al chak: chasik'ij ri xatz'ib'aj chi uwach jun awachi'l.

Tijo'nijik 37-40

1. Jalajoj taq tzij

Ub'e'al chak: chatz'ib'aj chomanik kuk' le jujun tzij e tz'ib'atal ikim.

utzil eta'mab'al kuya'o katob'anik k'iyem nimarem uriqik kaqana'o

0. Sib'alaj utz we kaqatik ri utzil pa ri qachoch.
1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____

2. Ucholajil tzij

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, rech qas katataj ucholaj ri kub'ij.

_____ jun mayij toq'ob'chi awech, ri kinwaj are _____ che ri ub'anik ri qajach.
_____ ri nutat chi _____ chwe'q, we at jamalik
_____, Man kamay taj katqatzuqu.

Ub'e'al chak: chatz'aqatisaj le chomanik, chatz'ib'aj ri tzij e rajawixik na pa le juperaj tz'ib'anik, rech qas kata' ucholaj le kuya ub'ixik, are chakojo che le tzij e mulinik.

ak'alab' juyub' ikox tukan jastaq

Uj kajib' chi _____ ronojel q'ij xujb'e pa _____ che ri kitzukuxik _____, xuquje' ri nunan xujutarane'j, are' xb'e che ri kitzukuxik uxik'a'y, ri nuxib'al ri qas karaj ri are' are kitzukux-
ik_____, jampa' xujtzalij cho qachoch sib'alaj kujki'kotik rumal ri _____
quk'a'm.

3. Sik'in uxaq wuj

Ub'eal chak: chab'ana wa jun sik'in uwach wuj, chata ub'e ucholaj ronojel ri kuya ub'ixik.

Are taq kachomaj jas kab'an chi utaqexik jun ucholajil chak k'ayij, le nima'q taq chak k'ayij ya'talik kaya' na kan uchomaxik uk'isik are utz kab'an utaqexik ucholajil jas kab'an che uriqik ib' kuk' e nik'aj chik on jas uwach chak patan che katob'an chi uwa'lijsaxik le k'ayij naj uq'ijol.

Jun ucholajil are taq le e ajchak patan rech nima'q taq k'ayinik ya'talik kakiq'at uwach le uriqik ib' ruk' jun jasach che eye'talik eta'matalik kak'am uq'ab' ruk' le eye'tal chomanik. Jun eye'tal chomanik are wa' le kak'amow ub'e'al are chi kab'an ucholajixik le chak patan keya'tal pa jun chik uq'ijol.

Le solonik taq chak amaq'el kuq'alajisaj ronojel ri rajawixik keta'maxik pa uwi' ri chak, xuquje' are taq kaqab'an jun qachomanik, are kaqaya' uq'ij le taq chak patan k'o apanoq naqaj chi uwach le naj ta uq'ijol rumal wa' kub'an keb' qak'u'x chi naqaj apan uq'ijol. Le e k'amal taq b'e rech nima'q taq k'ayij, wene' kekowinik kakinimarisaq uchuq'ab'il le k'ayij pa alaj uq'ijol, necher k'o ri kakib'an taq le "aninaqil" chomanik, jacha' le kakiriq kib' kuk' nik'aj chik nima'q ajk'ayib', xa jeri' pa naqaj aq'an uq'ijol kakilo chi na utz ta ri chomanik xkib'ano.

Ub'e'al chak: chatzijo che jun awachi'l pa uwi' ri jun sik'in uwach wuj xab'ano, xuquje' chab'ij che jasche xub'an ri jun tz'ib'anik ri tz'ib'anel rech. Chab'ij jas ri kachomaj pa uwi' ri b'anom che ri utz'ib'axik ri jun sik'in uwach wuj xab'ano.

Tz'ib'anem

Ub'e'al chak: chab'ana jun nim tz'ib'anik ri kaya' cho jun wuj ri kaya' cho tinamit, jawi kaya ki-chuq'ab' ri winaq rech man kakisaq ta ri K'iche' Tzijob'al.

[illegible]

Ub'e'al chak: chak'utu cho jun awachi'l ri xatz'ib'aj, rech kusik'ij uwach.

Tatab'entzij 5

Jujun taq chak patan che kuya' taq k'axk'olil xuquje' jas kab'an che uq'atik uwach

K'i uwach taq wa' we chak patan che ruk'a'm uloq nima'q taq k'axk'olil we na kaqatzukuj taj jachike q'atb'al uwach kab'anik: We jujun taq chak patan are taq wa':

Le nima'q taq ul chi jantaq kak'ulmataj pa jujun taq k'olib'al pa jun junab', rumal che le nima'q taq jab' kaqaj uloq kub'ano chi kenimar taq le nima'. Wa' we nima'q taq ul amaq'el kub'ano chi le winaq keq'ax pa jun chik k'olib'al pa taq le wokaj, kekitzaq kan taq le kachoch chi'l le kitiko'n chi'l ronojel uwach le kijastaq kakikojo, kakitijo.

Rumal wa' rajawaxik chi pa le jujun taq wokaj utz kaqachajij qib' pa uq'ab' le k'axk'olil, na kaqawok ta le qachoch chi uchi' taq le siwan, chi uchi' b'inel taq ja'. We kujriqitaj chi unaqaj taq wa', rajawaxik are taq kanaqajob' le q'alaj aninaq keqesaj b'i le e qachalal are taq ke'nimar le b'inel taq ja', xuquje' are taq kakib'an uq'alajisaxik le e q'atb'altzij.

Are taq kub'an le alaj keb' raqan chil nima'q keb' raqan nim usilob'em kuriq le wokb'em rech le uwachulew. Are taq kak'ulmatajik kuya' ri xi'n ib' chi kech le winaq pa taq le wokaj xa jeri' kuya' k'axk'olil che le utzwachi'l chi'l pa kichomanik, xuquje' kuya' k'ax che taq le ja k'olib'al wokotalik che kub'ensaj pa ri meb'a'il. Le winaq, le aj upa ja chi'l taq le wokaj kiwocom kib' rajawaxik wi kaqachajij qib' pa uq'ab' le nima'q taq keb' raqan, qeta'm jas kaqab'ano kaqato'b'ej qib' xuquje' utz kaqatzukuj taq k'olib'al jawije' kujb'e wi aninaq, are kaqab'ano jachike taq ri utz taq chak kaqato'b'ej qib'.

Kaya' ub'ixik chi qech chi rajawixik:

- Man kujmoxir taj rech man kaqariq ta k'ax.
- Rajawixik naj kujk'oji' wi apanoq chi kech ri wentana, ri nimaq taq k'olib'al rumal wene' ke'tzaq chi qij.
- Rajawixik naj kujk'oji' wi chi kech ri uche'al saq, we etzaqinaq chik man kujet ta chi unaqaj.
- Chaqatzukuj jawi kaqato' wi qib', utz we kujb'e xe raqan jun ja, we xa jun ri utas ri ja chikaj utz kaqato' qib' chi uxe' jun mexa.

Le nima'q taq ul kak'ulmatajik rumal rech le che' e jikam, le usilab'em uq'axem le ulew pa jun chik taq k'olib'al are wa' kayojow uk'olem le ulew pa uk'olib'al pa k'i nima'q taq tinamit. Le uk'extajem le ulew pa le uk'olib'al kaya'tal rumal usilab'em on uq'axem nima'q taq le ulew on xaq'o'l pa jun chik k'olib'al, k'i mul rumal rech le nima'q taq jab' kub'ano, are k'u keriqow uk'axal le keriqitaj chi uwi' taq le juyub', chi uchi' taq le siwan.

Keb' uwach jastaq q'atb'al uwach are wa':

- Rilik ukajmaxik le jikan taq che' pa uk'iyal, chi'l
- Uwokik taq toq'b'al jawije' le kel wi uloq le ulew chi'l ub'anik le uq'axeb'al le jab' rachi'l ub'e taq ja'.

Le uxa'wem uloq le xkanul taq juyub' jun chi wa' che ruk'a'm uloq k'axk'olil, k'o taq tinamit jawije' kariqitaj wi k'i taq xkanul juyub', e k'o jujun che taq wa' kakib'an uloq ri xa'wem. Wa' we juyub' ka-xixa'waj uloq, ulew, ab'aj, q'aq', chaj chi'l ruxlab' taq le jastaq kariqitaj chi upam, ronojel k'u wa' ku-

ya' k'axk'olil kut'zilob'saj le saq taq joron k'o chi unaqaj. We ri qawokaj k'o chi uxe' jun xkunul, rajawixik xaq chaqaye'j jampa' kuk'aq ula ab'aj, miq'in ja', xoq'o'l chi qij, anininaq kujelik.

Ub'e'al chak: chasik'ij le k'oton taq chi'aj, chatzaliq kiwach pa cha ri xub'ij ri jun tatab'en tzij xab'ano.

1. Chatz'ib'aj oxib'k'ayewal kuya wa uwachulew.

2. Chab'ij su ri rajawixik kab'anik we kape kab'raqan.

3. Chab'ij su rumal ke'qaj taq ri ul.

4. Chab'ij su che rajawixik kab'an elem jawi kaya'taj wi k'ayewal.

5. Chab'ij keb' k'ayewal kariqik jampa' ke'lula taq ri nima' pa ri kik'olib'al.

USAID Leer y Aprender
Sitio en internet: www.usaidlea.org